АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

2

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1970

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)
Икинҹи (66-чы) бурахылыш

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
КИТАБХАНАСЫ

„Азәрбајчан мәктәби"

журналына әлавә

Бакы—1970

МҮНДӘРИЧАТ

Ә. М. Әһмәдов. Көркәмли алим—методист 3

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. С. Абдуллајев. Сөздән шүурлу, тә'сирли вә чәсарәтлә истифадә етмәји шакирдләрә өјрәтмәкдә мүәллимин ролу . . . 11
Б. Әһмәдов. Үч мәсәлә һаггында 21
И. О. Бајрамов. Фе'ли сифәтләрин мәнимсәдилмәси . . . 33
М. Һәсәнов. Семантик—грамматик принсип дурғу ишарәләри тәдрисинин әсасыдыр 38
Ә. Кәлбәлијев. Сорғуда нитг инкишафы имканларындан истифадә 43
Б. Нәчәфов. Шифаһи нитгин јазы вәрдишләринин формалашмасына тә'сири һаггында 50

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Б. Бағыров. Мәктәбләрдә әдәбијјат нәзәријјәсинин тәдрисинә даир 54
Һ. Насиров. М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин тәдрисинә даир 65
М. Маһмудов. Низаминин «Хејир вә Шәр» һекајәсинин VII синифдә өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән 71
М. Сәлимов. Чәфәр Чаббарлынын әсәрләриндә неологизмләр 79
С. Зејналова. V синифдә Ә. Сабирин «Охутмурам, әл чәкин!» ше'ринин тәдриси 84
Ј. Јусифов. Әдәбијјат фәннинин тәдриси заманы шакирдләрин јарадычы габилијјәтләринин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән 92
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб 99
Бу китаблары охујун 104

КӨРКӘМЛИ АЛИМ—МЕТОДИСТ

Досент Ә. М. ӘҺМӘДОВ

Азәрбајчан дилчилијинин көркәмли нүмајәндәси профессор Ә. М. Дәмирчизадәнин елми-педагожи фәалијјәти зәнкин вә чохчәһәтлидир. О бир дилчи—алим кими мүасир Азәрбајчан дили вә онун тарихинә даир елми-тәдгигат әсәрләри илә јанашы, доғма ана дили тәдрисинин актуал проблемләринә аид отуза гәдәр журнал вә гәзет мәгаләси нәшр етдирмишдир.

Көркәмли алимин елм саһәсиндәки сәмәрәли фәалијјәти һәмишә педагожи ишлә, мүәллимлик сәнәти илә вәһдәтдә олдуғундан, мәктәбләримиздә ана дили тәдрисинин кечдији инкишаф јолу, ана дили тәдрисинин бу күнкү вәзијјәти вә онун кејфијјәтини јахшылашдырмаг мәсәләләри, бу саһәдә гаршыја чыхан чәтинликләр даима ону дүшүндүрмүшдүр.

«Мүәллимә көмәк» журналынын 1935-чи ил 9-чу нөмрәсиндә чап етдирдији IV синфин «Түрк дили» китабы вә програмы һаггындакы илк методик мәктубундан башлајараг, бу күнәдәк ана дили тәдриси мәсәләләринә һәср олунан мәгалә, дәрслик, рә'ј вә чыхышлары методика елмимизин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр. Бу мәгаләләр өз мүндәричәси, әһатә даирәси, орижиналлығы илә диггәти чәлб едир. Һәмин мәгаләләрин мәзмунундан ајдын олур ки, проф. Ә. Дәмирчизадә дил тәдрисинин нәзәри вә практик мәсәләлә-

ри илә тәсадүфи дејил, бир тәдгигатчы кими һәмишә мүнтәзәм, мүтәшәккил вә ардычыл шәкилдә мәшғул олмушдур.

Ана дилинин кејфијјәтли вә сәмәрәли тәдрисиндә ән мүһүм васитәләрдән бири дәрслик вә дәрс васитәләридир. Дәрслик шакирдин билик вә әмәли вәрдишләр газанмасы үчүн мүһүм мәнбәләрдән биридир. Доғма ана дилинин зәнкин ифадә хүсусијјәтләринә, әдәби нитгин јазылы вә шифаһи нормаларына әмәли шәкилдә јијәләнмәк үчүн шакирд илк әввәл дәрслијә мүрачиәт едир. Проф. Ә. Дәмирчизадә ана дили тә'лиминдә дәрслијин мөвгејини бу чәһәтдән бир алим-методист кими дүзкүн баша дүшмүш, кејфијјәтли ана дили дәрсликләри јарадылмасы, мөвчуд дәрсликләрдәки елми-методик гүсурларын арадан галдырылмасында һәмишә јахындан иштирак етмишдир. Зәнкин тәчрүбә вә мүшаһидәнин, сәмәрәли елми-методик ахтарышларын нәтичәси кими сәсләнән «Мәктәб сәрфинин елми әсаслары», («Азәрбајчан мәктәби», 1946, № 2) адлы мәгаләсинәдәк көркәмли алим ардычыл олараг орта мәктәбләримизин истифадә етдикләри ана дили дәрсликләри барәдә гәзет вә журналларда бир сыра самбаллы мәгаләләрлә чыхыш етмишдир.

Бу мәгаләләрдә мүәллиф дәрсликләримизин вәзијјәтини әтрафлы тәһлил едир, онларын нөгсанларыны көстәрир, дәрсликләрин кејфијјәтчә јахшылашмасы, даһа јарарлы олмасы үчүн фајдалы тәклифләр, мүлаһизәләр сөјләјир.

Натамам орта мәктәбин VI—VII синифләри үчүн 1937-чи илдә бурахылан «Грамматика» китабы барәдә јазылмыш «Пис дәрслик һаггында»[1] адлы мәгаләдә мүәллиф дәрсликдәки тә'риф вә гајдаларын гејри-елми олдуғуну, бә'зи терминләрин јарамадығыны көстәрир. Мүәллиф дилимизин спесификасына ујғун олмајан, мәсәлән, «Зәрфлик» әвәзинә «Һал», «Хәбәр» әвәзинә «Хәбәрлик» кими дәрслијә дахил едилмиш вә о вахта гәдәрки дилчилик әдәбијјатында ишләнән бә'зи гондарма терминләрә е'тираз едир, белә терминләрин дәрсликдән тәмизләнмәсини лазым билир.

Бунунла јанашы, мәгаләдә дәрсликдәки грамматик материалын системсиз, елми чәһәтдән дәгиг олмајан дүзүлүшү писләнилир, бир сөзлә, мүәллиф дәрслик тәртибиндә елми дәгиглији башлыча шәрт һесаб едир. Дәрсликдә тә'јинин тамам-

[1] Ә. Дәмирчизадә, «Пис дәрслик һаггында», «Мүәллимә көмәк», 1938-чи ил, № 1.

лыг вә зәрфликдән әввәлә салынмасыны һаглы олараг тәнгид едән мүәллиф көстәрир ки, «тә'јин чүмлә үзвү олараг мүбтәда вә тамамлығы тә'јин едәр...». Буна көрә дә «...тә'јин тамамлыгдан сонра кечилмәлидир».

Бу мәгаләдә диггәти чәлб едән вә методик бахымдан әһәмијјәтли олан чәһәтләрдән бири мүәллифин ана дили дәрсликләринә чалышма вә тапшырыглар үчүн сечилиб дахил едилән чүмлә вә мәтнләрин мәзмунуна, тәрбијәви истигамәтинә, бу мәтнләрин әдәби дилә, чанлы дилә ујғун олмасына јүксәк тәләбкарлыгла јанашмағы лазым билмәсидир. Бу мүлаһизә вә фикирләр инди дә ејни гүввәтлә сәсләнир. Доғрудан да, ана дилини, онун јазылы вә шифаһи нормаларыны шакирдләрә өјрәтмәк үчүн јазылан дәрслик бу чәһәтдән хүсусилә фәргләнмәли, өлчүлүб-бичилмәли, там гүсурсуз олмалыдыр.

Ә. Дәмирчизадәнин ана дили дәрсликләри һаггында олан мүлаһизәләри өтәри характер дашымыр. Сонракы илләрдә, хүсусилә 1945—66-чы илләрдә гәзет вә журналларда бу мәгсәдлә јазылмыш мәгаләләрдән[1] ајдын олур ки, мәктәб грамматикалары алимин диггәт мәркәзиндәдир. Бу мәгаләләрдә ана дили дәрсликләриндәки нөгсанлар дил тәдриси гаршысында дуран башлыча мәгсәд вә вәзифәләр фонунда тәһлил едилир; нөгсанлар садәчә садаланмыр, бу дәрсликләри елми әсасларa вә методик принсипләрә ујғун олараг тәртиб етмәк үчүн конкрет тәклиф ирәли сүрүлүр.

«Мәктәб сәрфинин елми әсаслары» адлы мәгаләдә ирәли сүрүлән нәзәри вә методик мүлаһизәләр диггәти хүсусилә чәлб едир. Бу мәгаләдә тәкчә мәктәб грамматикаларынын мәзмуну вә гурулушуна верилән тәләбләрдән дејил, ана дили тәдрисинин нәзәри вә тә'лими мәсәләләри, мәктәбдә ана дили үзрә вериләчәк билик вә практик вәрдишләрин системи вә һәчми, бу биликләрин һүдуду һаггында методика елмимиз үчүн бу күн дә әһәмијјәтини итирмәјән гијмәтли фикирләр вардыр ки, бунлары ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг олар:

1. Әдәби нитг нормаларынын мәнимсәнилмәси «Сәрфи биликләр» әсасында мүмкүн ола биләр. Белә билик олмадан нитги тәкмилләшдирмәк олмаз: «Сәрф дили шүурлу өјрәтмә

[1] «Азәрбајчан дилинин сәрфи», «Әдәбијјат гәзети», 12 апрел 1945-чи ил, № 10; «Сәрф китабы», «Азәрбајчан мәктәби», 1945, № 4; «Азәрбајчан дилинин сәрфи», «Коммунист» гәзети, 1 декабр 1946-чы ил; «Мәктәб сәрфинин елми әсаслары», «Азәрбајчан мәктәби», 1946, № 2; «Синтаксиси елми әсаслар үзәриндә гурмалы», «Әдәбијјат гәзети», 15 ијул 1945, № 20.

үчүн» әсасдыр. Буна көрә дә «белә тәләбләрә чаваб вермәјән китаблары мәктәб сәрфи кими гәбул етмәк олмаз. Мәктәб сәрфи һәм билик, һәм дә бачарыг вермәјә габил бир китаб олмалыдыр».

2. Мәктәбдә ана дили тәдриси дили систем шәклиндә өјрәтмәји, јә'ни тәкчә грамматик билүкләр вермәји дејил, дилин ихтијарында олан васитәләри — грамматик, лексик, услуби, тәләффүз, ифадә вә с. васитәләри әмәли мәнимсәтмәји нәзәрдә тутур. Она көрә дә «Сәрф китаблары дилдән фәал истифадә етмәк, дили там һалда мәнимсәјә билмәк үчүн бир ачар олмалыдыр. Сәрф китабларыны ...анчаг дилдәки шәкли әламәтләрдән бәһс едән бир васитә кими анламаг доғру олмаз вә белә сәрфләр бизим тәләбләримизә дә чаваб верә билмәз».

3. Дилин ихтијарында олан васитәләрин әмәли шәкилдә өјрәдилмәси һеч дә о демәк дејилдир ки, бүтүн грамматик, фонетик, орфоепик ганун-гајдаларын һамысыны, һабелә дилимизин лексик, услуби хүсусијјәтләринә аид нә варса бүтүнлүклә шакирдләрә өјрәтмәк лазымдыр. Ана дили тә'лими белә бир мәгсәди гаршысына гоја билмәз вә бу һеч лазым да дејилдир. Шакирдләрә бу васитәләрдән әмәли нитг вәрдишләринә јијәләнә билмәк үчүн ән әһәмијјәтли, ән вачиб оланлары, үнсијјәт үчүн ән фајдалы оланлары мүәјјәнләшдирилмәли вә өјрәдилмәли, програм вә дәрсликләримиз бу принсип әсасында гурулмалы, тәртиб едилмәлидир.

Проф. Ә. Дәмирчизадәнин өз сөзләри илә десәк, «Дилдә бир чох һадисәләр, ганун-гајдалар вардыр. Бунларын һамысыны, әлбәттә, әһатә етмәк олмаз. Сәрф китабында бу ганунгајдалардан ән мүһүмү, јохланылмышы вә нәһајәт, ичтимаи әһәмијјәтә малик оланы өзүнә јер тапмалыдыр». Бир сөзлә, «...мәктәб сәрфи там мә'насы илә тә'лими, јә'ни дилдә олан әсас зәрури һадисә, ганун-гајдаларын елми системини даһа чох әмәли мәгсәдлә өјрәдичи, һәјатда дилдән шүурлу вә фәал истифадә етмәк бачарығыны тәшкил вә тәкмил едән бир китаб олмалыдыр». Бу фикирләр ибтидаи вә сәккизиллик мәктәбләримиздә инди истифадә олунан вә көкүндән тәкмилләшдирилмәјә еһтијачы олан дәрсликләримизи кејфијјәтчә вә әсаслы шәкилдә јахшылашдырмаг үчүн муасир совет педагокијасынын тәләбләринә там мә'насы илә ујғундур.

4. Бунларла јанашы, мәктәбдә ана дили тәдрисини сырф әмәли мәгсәд кими, јә'ни шакирдә нәзәри һеч бир билик вермәји нәзәрә алмамаг кими дә дүшүнмәк сәһвдир. Бу, тә'лимдә нәзәриjјә илә тәчрүбәнин вәһдәтини позмаға, беләликлә, биртәрәфлијә јол вермәк демәк оларды. Ана дили тә'лими нәзәри әсасда гурулмалы, шакирдләрә доғма ана дилинин ганун вә гајдалары һаггында верилән мә'лумат елмилик бахымындан јохланылмыш олмалыдыр. Мәктәб дәрсликләри дә бу принсип әсасында тәртиб едилмәли, белә ки, «мәктәб үчүн јығылан сәрф китабы нәзәри чәһәтдән әсаслы, әмәли чәһәтдән исә мүнасиб тәрздә гурулмуш олмалыдыр».

Мәктәб дәрсликләри илә јанашы, проф. Ә. Дәмирчизадә Азәрбајчан дили програмларыны тәкмилләшдирмәк, бу програмлары елми әсаслар үзәриндә гурмаг мәгсәди илә мүхтәлиф илләрдә ардычыл олараг мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш етмиш, фајдалы тәклифләр сөјләмишдир: «Орта мәктәбин Азәрбајчан дили программасы һаггында» («Коммунист» гәзети, 11 мај 1940), «Синтаксиси елми әсаслар үзәриндә гурмалы» («Әдәбијјат» гәзети, 15 ијул 1940), «Орта мәктәбин ана дили програмы јенидән гурулмалыдыр» («Азәрбајчан мүәллими», 17 апрел 1947) вә с. мәгаләләр бу чәһәтдән даһа чох диггәти чәлб едир. «Мәктәб сәрфинин елми әсаслары» адлы мәгаләдә ирәли сүрүлән мүддәалар онун бу мәгаләсиндә дә өз ифадәсини тапмышдыр.

1946—47-чи илләр арасында проф. Ә. Дәмирчизадә ана дили тәдриси мәсәләләри илә даһа дәриндән мәшғул олмуш вә бу мәгсәдлә бир-биринин ардынча гәзет вә журналларда бир сыра санбаллы мәгаләләр нәшр етдирмишдир. «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә 1946—47-чи илләрдә дәрч олунмуш «Ана дили тә'лим фәнләринин әсасыдыр» адлы үч бөјүк мәгаләјазмышдыр. Бу мәгаләләрдә мүәллиф ана дили тәдрисинин ән гәдим дөврләриндән бу күнә гәдәр кечдији инкишаф јолуну архив сәнәдләри әсасында тәдгиг етмишдир. Мүәллиф зәнкин тарихи фактлара истинад едәрәк мәдәнијјәт тарихимизин бу мүһүм саһәсини марксизм методолокијасы әсасында јығчам тәһлил етмиш, дүзкүн елми нәтичәләрә кәлмишдир.

Бу мәгаләләрдә мүәллиф әсасландырыр ки, ән гәдим бир тарихә малик олан Азәрбајчан дилинин тәдриси бу күнкү парлаг вәзијјәтә кәлиб чатмаг үчүн узун вә мүрәккәб јол кечмишдир. Апардығы тәдгигат мүәллифи белә нәтичәјә кәтирир ки, әкәр XX әсрә гәдәр олан дөвр Азәрбајчан дилинин һәр нечә олурса бир тә'лим фәнни олараг дәрс планына дахил едилмәси уғрунда мүбаризә апармаг вә бу мүбаризә нәтичәсиндә Азәрбајчан дилинин гејри-мәчбури, көнүллү бир фәнн кими тә'лим

фәнләри сырасына дахил едилмәси дөврү, XX әсрин 20-чи или Азәрбајчан дилинин әсас тә'лим фәнләри сырасына дахил едилмәси дөврү олмушдурса, Совет дөврү Азәрбајчан дилинин тә'лим фәнләринин әсасы кими ибтидаи вә орта мәктәбләрин тәдрис планында јер тутмаг дөврү олмушдур.

Бу мәгаләләрдә Азәрбајчан дили тәдриси илә әлагәдар олан бүтүн мәсәләләр, гаршыја чыхан бүтүн чәтинликләр тарихи аспектдә ишыгландырылыр. Бу вахта гәдәр олан программлар, дәрслик вә дәрс васитәләринин вәзијјәти тәһлил едилир.

Ана дилинин тә'лим фәнләри ичәрисиндә хүсуси вә ән әсас мөвге тутмасы фикрини әсасландыраркән Ә. Дәмирчизадә көркәмли совет дилчиләринин, педагогларын бу саһәдәки мүлаһизәләринә истинад едиб, онлара өз мүнасибәтини билдирир. Ә. Дәмирчизадәјә көрә Азәрбајчан дилинин мәктәбләримиздә тә'лим фәнләринин әсасында дајанмасы анчаг Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра мүмкүн ола биләрди, белә ки, Азәрбајчан дили белә бир шәрәфли мөвгеји һәр шејдән әввәл, Совет Азәрбајчанынын рәсми дөвләт дили едилмәси вә ана дилиндә дөвләт мәктәбләринин ачылмасы нәтичәсиндә тута билмишдир. Бу фикри мүәллиф өзүнә мәхсус күчлү мәнтиглә, бөјүк тәчрүбә јолу кечмиш мүәллим кими әсасландыраpаг көстәрир ки, ана дили һәр шеји дәрк етмәк үчүн шакирдин дәрракәсини чилаландырыр, мүсәлләһ едир. Чүнки ана дилини өјрәнмәклә шакирд ејни заманда дилдә ифадә олунан шејләри, фикирләри, мәфһумлары да өјрәнмиш олур. Бунунла о, һәр шеји дәрк етмәјә һазырлашмыш олур, «...чүнки дилдә варлыг, һәрәкәт, әшја вә әламәт, ваһидләр вә чохлуг, заман вә мәкан анлајышы, мүндәричә вә шәкил әлагәси, дахили вә заһири мүнасибәт, васитә вә мәгсәд, сәбәб вә иш, әсас вә нәтичә, зәрурәт вә тәсадүф, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик, үмумилик вә хүсусилик ифадә олунур. Демәли бүтүн дикәр фәнләрин мөвзусу рүшејм һалында ана дилиндә мөвчуддур».

«Ана дили тә'лим фәнләринин әсасыдыр» адлы үчүнчү мәгаләсиндә профессор Ә. Дәмирчизадә Азәрбајчан дили тәдриси саһәсиндә мөвчуд нөгсанлары арадан галдырмаг, «там савадлы, билликләри мәнимсәмәк үчүн там һазырлыглы, дилдән доғру вә сәрбәст һалда истифадә етмәјә гадир» коммунизм гуручулары үчүн даһа әлверишли јоллар тапмаг үзриндә дүшүнмәк вә тә'сирли тәдбирләр көрмәји лазым билир. Бунун үчүн илк әввәл бу вәзијјәти доғуран сәбәбләри ашкара

чыхармағы вә онлары рәф етмәјин јолларыны көстәрир. Профессор Ә. Дәмирчизадә мәктәбләримиздә ана дилинин кејфијјәтчә тәдриси үчүн ашағыдакы үч мүһүм амили башлыча шәрт һесаб едир. Мүһит, мүәллим, дәрслик. Мүәллифә көрә «бу үч амил бир ваһидин һиссәләри кими дили дүзкүн өјрәнмәјә хидмәт етсә, дил зәифлији, дил кәмсавадлығы олмаз»[1]. Методика елмимиз үчүн гијмәтли олан бу мүлаһизәләр өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Әлбәттә тә'лим просесиндә мүәллимин, дәрслијин мөвгеи һамымыза ајдындыр. Лакин ана дили тәдрисиндә бунларла бәрабәр, мүһитин чох бөјүк ролу вардыр. Профессор Ә. Дәмирчизадә дилә јијәләнмәјин елми ганунаујғунлугларыны билдијиндән мәһз мүһити дә мүһүм амилләрдән һесаб етмишдир. Чүнки—ана дили тәкчә мәктәбдә өјрәнилмир, бизи әһатә едән мүһитдәки шәхсләрлә үнсијјәтдә өјрәнилир. Проф. Ә. Дәмирчизадәјә көрә «Аиләни... дилин өјрәнилмәсиндә мүһүм рол ојнајан амилләрдән бири олан мүһитә дахил етмәк лазым кәлир. Мүһит адландырдығымыз амилә тәшкилат, радио, кино, пионер дүшәркәләри вә бир сыра јығынчаглар да дахилдир. Дилин өјрәнилмәсиндә, нитг инкишафында бунларын бөјүк ролу вардыр»[2].

Проф. Ә. Дәмирчизадә «Чанлы дил уғрунда»[3] адлы мәгаләсиндә дә Азәрбајчан дили тәдриси тарихи мәсәләләринә тохунур. Бу мәгаләсиндә мүәллиф бөјүк мүтәфәккир, драматург М. Ф. Ахундовун ана дили тәдриси саһәсиндәки хидмәтләрини әтрафлы ишыгландырыр. М. Ф. Ахундовун јарадычылығы вә фәалијјәти илә дәриндән таныш олан алим, М. Ф. Ахундовун грамматика, терминолокија, дурғу ишарәләри, орфографија, әлифба кими ана дили тәдрисинин чох вачиб саһәләри илә ардычыл мәшғул олдуғуну көстәрмиш вә бунлары конкрет фактларла әсасландырмыш, бөјүк јазычынын бу саһәдә фәалијјәтини ишыгландырмышдыр.

Проф. Ә. Дәмирчизадә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәји һәмишә дил тәдрисинин ән мүһүм проблемләриндән бири һесаб етмишдир. Мүәллифин «Синифдән-

[1] Ә. Дәмирчизадә, «Ана дили тә'лим фәнләринин әсасыдыр», «Азәрбајчан мүәллими», 13 март 1947, № 10.
[2] Јенә орада.
[3] Ә. Дәмирчизадә, «Чанлы дил уғрунда», «Азәрбајчан мүәллими», 25 октјабр 1962-чи ил, № 85.

харич оху», «Ана дилини ә'ла билмәли», «Нитги нөгсанлылыг һаггында бир нечә сөз», «Савадлы шакирдләр јетишдирәк»[1] адлы мәгаләләри билаваситә бу мәсәләјә һәср олунмушдур. Лакин алим дәрсликләр, програмлар, дил тәдриси тарихи вә с. мәсәләләрлә әлагәдар јаздығы мәгаләләриндә, елми конфрансларда дил тәдрисинә аид јазылан елми-тәдгигат ишләринә, диссертасијалара вердији рә'јләрдә, конфрансларда, мүдафиә шураларында, радиодакы чыхышларында ардычыл олараг нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә тохунмуш, мәктәбләримизә, кәнч тәдгигатчылара, Азәрбајчан дили мүәллимләринә фајдалы мәсләһәтләр вермишдир.

Мәктәбләримиздә ана дили тәдрисинин вәзијјәти илә јахындан таныш олан алим тә'лим ишиндәки нөгсанлары, чәтинликләри һәмишә дәрһал дујмуш, өјрәнмиш вә онлары ислаһ етмәклә мүәллимләрә јахындан әмәли көмәк етмәјә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән сырф методик характер дашыјан «Бәдии әсәрин грамматик тәһлили», «Мүбтәданын суаллары һаггында» адлы мәгаләләри[2] диггәти чәлб едир.

Проф. Ә. Дәмирчизадә елми-методик мәгаләләрлә јанашы, мәктәбләримиз үчүн дәрсликләр дә јазмышдыр. Онун «Түрк дили» (1936), «Грамматика» (1938), кар-лаллар мәктәби үчүн «Азәрбајчан дили» (1941), «Азәрбајчан дили» (1947) адлы дәрсликләри узун илләр мәктәбләримиздә истифадә олунмушдур.

Көркәмли алим бу күн дә мәктәблә, ана дили тәдриси мәсәләләри илә мәшғул олур, Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн өз дәјәрли мәсләһәтләри, тәклифләри илә мәктәбләримизә јахындан көмәк едир.

[1] Ә. Дәмирчизадә, «Синифдән харич оху», «Мүәллимә көмәк», № 4, 6, 1938; «Ана дилини ә'ла билмәли», «Азәрбајчан пионери», 11 март 1941; «Нитги нөгсанлылыг һаггында бир нечә сөз» (М. Аббасовун «Тә'лим-тәрбијә ишиндә нитг нөгсанларынын ислаһы» адлы китабына јазылмыш кириш), Бакы, Азәрнәшр, 1948; «Савадлы шакирдләр јетишдирәк», «Азәрбајчан мүәллими», 12 декабр 1946.

[2] Ә. Дәмирчизадә, «Бәдии әсәрин грамматик тәһлили», «Коммунист маарифи», № 3, 1936; «Мүбтәданын суаллары һаггында», «Азәрбајчан мүәллими», 7 апрел 1955.

СӨЗДӘН ШҮУРЛУ, ТӘ'СИРЛИ ВӘ ЧӘСАРӘТЛӘ ИСТИФАДӘ ЕТМӘЈИ ШАКИРДЛӘРӘ ӨЈРӘТМӘКДӘ МҮӘЛЛИМИН РОЛУ

Профессор **А. С. АБДУЛЛАЈЕВ**

Нитгдә ирәли сүрүләчәк фикир мүхтәлиф јолларла ифадә олуна биләр, ејни мәзмун рәнкарәнк формаларда верилә биләр. Дилдә тәкчә нә сөјләмәк әсас дејил, ејни заманда ону нә чүр сөјләмәк дә чох әһәмијјәтлидир. Образлы десәк, фикир адресата (јә'ни нәзәрдә тутулан адама) мүхтәлиф бојаларла (формаларла) чатдырыла биләр; мүәјјән ифадәнин формасы вә ја сөјләмә тәрзи бирини тәәччүбләндирә биләр; бир башгасыны севиндирә биләр, үчүнчүнү күлдүрәр; дөрдүнчүнүн үрәјинә јатар... Дикәр тәрәфдән сөз, јалныз ағыла, идрака тә'сир етмәклә галмыр, о ејни заманда һиссләрә, емосијалара да күчлү тә'сир көстәрир. Бундан башга сөзләр, онларын аһәнки вә бир-бирилә ујғунлашмасы өз ифадәлилијинә көрә дә мүхтәлиф олур.

Мәсәлән, биз бир адамын чох ағыллы олмасы һаггында фикир јүрүтмәк истәркән, адәтән белә дејирик:

I. «О ағыллыдыр», «фәрасәтлидир»;

II. «Чох ағыллы адамдыр», «башлы адамдыр»;

III. «Ағыл дәрјасыдыр» вә с.

Јахуд, горхмаз адам һаггында ашағыдакылары дејирик:

I. «О чәсарәтлидир», «икиддир»;

II. «Чох гочагдыр», «горхмаздыр»;

III. «Дост јолунда башындан кечәр» вә с.

I рубрикасы илә ишарәләнән сөзләр нисбәтән сакит вә бир нөв битәрәф сәсләнир. Өз-өзлүјүндә сакит һесаб олунан һәмин сөзләри чанлы нитгдә һәјәчанлы, гәзәбли, кинајәли, истеһзалы, меһрибан вә с. шәкилдә тәләффүз етмәк мүмкүндүр.

II рубрикасы илә ишарәләнән сөзләр сакит тонла олса да бир гәдәр кәскин, лакин лагејд вә е'тинасыз сәсләнир.

III рубрикасы илә ишарәләнән сөзләр исә курултулу сәсләнир.

Беләликлә, јухарыда кәтирилән мисалларда мә'луматын сајы (кәмијјәти) ејни, јахуд тәхминән ејни, кејфијјәти исә мүхтәлиф олур.

Демәк, мүәјјән бир мәсәлә һаггында анлашылан бир тәрздә мә'лумат вермәк үчүн данышылан дилин системини көзләмәк, онун ганунларына риајәт етмәк, лексика, фонетика, морфолокија вә синтаксис саһәләринә аид олан мә'луматлардан дүзкүн истифадә олунмалыдыр. Лакин бу, сөјләнилән фикрин ајдынлығыны тә'мин етмәк үчүн вериләчәк кејфијјәтли мә'луматын јалныз бир тәрәфидир.

Дилдә чох вахт **«нә»** сөзү мүтләг **«нечә»** сөзү илә гаршылашыр вә бирләширләр. Әслинә галса, һәлә **«нә»** сөзүнәдәк дилин өһдәсинә бир о гәдәр дә иш дүшмүр. **Нә** демәк, фикир вә дүшүнчә саһәсинә, **нечә** демәк исә дилә аиддир. Өз-өзлүјүндә **«нә»**, гуру рәгәмләр кими, емосионал бојалардан мәһрумдур; лакин **«нечә»** исә ону рәнкарәнк бојалара сала билир.

«Нечә» сөзүнү нә тәрздә вермәли? Бурада вериләчәк мә'луматын кејфијјәтчә башга бир саһәси ортаја чыхыр вә вәзифәси дә фикри елә ифадә етмәкдир ки, һәмин фикир нәзәрдә тутулан адама (јә'ни адресата) һәм дүрүст чатсын, һәм дә она емосионал тә'сир етмәклә бәрабәр, психоложи чәһәтдән дә инандырычы олсун.

Нитгин услубу үчүн ејни заманда грамматик формалар, сөзләрин сырасы да чох әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, ејни фикри ифадә едән ашағыдакы чүмләләри алаг:

1) «Мән Бакыда олдум вә күчәдә көһнә бир досту мү көрдүм».

2) «Мән Бакыда оларкән, күчәдә көһнә бир достумла растлашдым».

Көрүндүјү кими, верилән мә'луматын һәчми вә маһијјәти ејни олса да услубу мүхтәлифдир. Биринчи нисбәтән гуру, һәр чүр бојалардан мәһрум бир мә'луматдыр. Икинчи исә сөзләрин сырасыны, фе'лин заманыны, формасыны дәјишмәклә гурулмуш чүмләдир.

Јахуд ашағыдакы ики суал чүмләсини алаг:

1) Бу евдә беш јүз адам јерләшиб јашаја биләрми?

2) Бу евчикдә беш јүз адам јерләшиб јашаја биләрми?

Биринчи суал тамамилә чидди бир шәкилдә вериләр вә гәбул олуна биләр. Икинчи суал исә **чик** шәкилчисинин (евчик) көмәклији илә кинајә хүсусијјәти дашыдығындан, артыг өзү-өзлүјүндә мәнфи чаваб дашыјыр.

Сөз вә услуб

Дилимиздә ишләнән сөзләрин бир чоху мүәјјән услуби бојаја, сәс вә хүсусијјәтә малик олур. Бунлардан бә'зиси (фе'лләр, сифәтләр чүмлә ичәрисиндә өз сәсләнмәләринә көрә) башгаларындан фәргләнир; мәсәлән:

> «Од **тутуб гырмызы** атәшлә јенә **јанды** үфүг,
> Шәфәгин **гырмызы** рәнкилә **ишығланды** үфүг».
> (А. Сәһһәт)

Көрүндүјү кими, бурада **од тутуб, гырмызы, јанды, ишығланды** сөзләри, мүәјјән тә'сир ојатмаг мәгсәди илә, башгаларына нисбәтән даһа гүввәтли сәсләнир.

Әслинә баханда дилдә услуби чәһәтдән нејтрал (битәрәф) галан сөз јохдур. Һәр бир сөз, истәр әвәзлик вә ја бағлајычы олсун, шәраитдән асылы олараг, мүәјјән услуби бојаја вә рәнкә дүшүб емосионал хүсусијјәт дашыја биләр. Бурада фәрг јалныз ондан ибарәтдир ки, бә'зи сөзләр һәмишә бојалы олур, башгалары һәмин бојаны мүәјјән вахтларда, үчүнчүләр исә надир һалларда әлдә едирләр.

Сөзләрин чохмә'налылығы

Лексик чохмә'налылыг—Азәрбајчан дилиндә кениш јајылмыш бир һадисәдир. Дилимиздә елә сөзләр вардыр ки, онлар өз илкин мә'насындан башга, бир-бирилә мә'нача ела-

гәли олдуғундан, дилимизи зәнкинләшдирир, онун синонимикасыны рәнкарәнк шәклә салыр.

Сөзләрдән бәдии сурәтдә истифадә етдикдә, чохмә'налылыг мүһүм рол ојнајыр. Әкәр сөзләрин һамысы бирмә'налы олса иди ,о вахт дилин үслуби имканлары да азаларды. Сөзләрин икинчи мә'на дашымасы, онларын башгалары илә гоншулугда ишләндији вахт, синтактик чәһәтдән онларла әлагәли олдугда мејдана чыхыр. Сөзләрин икинчи мә'на дашымасы мүстәгим (һәгиги) вә мәчази (гејри-һәгиги) ола биләр; мәсәлән: **кәскин** сөзү дилимиздә һәм **мүстәгим,** һәм дә **мәчази** мә'нада ишләдилир. **Кәскин гылынч** дедикдә, бурада **кәскин** сөзү—мүстәгим, һәгиги мә'нада; **кәскин сөз** дедикдә исә, бурада **кәскин** сөзү—мәчази, гејри—һәгиги мә'нада ишләдилмишдир.

Мәчази мә'нада (јә'ни икинчи мә'нада ишләдилән) сөз, өз әсил (һәгиги) мә'насыны дәјишир; сөзләрин чохмә'налылығы да елә бурадан әмәлә кәлир. Белә һалларда сөзүн јени мә'насы, әсасән нитгин бәдии тәсвир васитәси кими истифадә олунур.

Икинчи мә'на дашымасына көрә сөзләрин сајы тарихән, чох дәјишкән, дәјишмәјә мејил көстәрән олмушдур; мәсәлән, **әгдәм** сөзү вахтилә **габаг, әввәл** мә'насында ишләнирди. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» адлы повестиндә охујуруг: «...Он ики ил бундан **әгдәм** Худајар бәј глава јанында чавуш иди». Јахуд, **мајаглар** сөзүнү алаг. Бу сөз, истеһсалатда, кәнд тәсәррүфатында чалышан вә өз фәаллијјәтләри илә башгаларына нүмунә олан габагчыл адамлара дејилир ки, һәмин **мајаг** сөзү көзүмүз гаршысында (һәләлик лүғәтләрдә гејд олунмадан) дилимизә дахил олмушдур.

Бурада үслубијјат үчүн ән чох әһәмијјәтли оланы одур ки, икинчи мә'на дашыјан сөзләр (адәтән, мәчази мә'нада ишләнәнләр), јени емосионал-експрессив (јә'ни, мә'налы, тә'сирли) бојалара дүшүр вә нәтичәдә мүәјјән бир үслуби категоријадан башгасына кечир. Беләликлә, сөз өз формасыны дәјишәрәк, әсас мә'насыны итирир вә вулгар—садә дилә вә ифадәләрә чеврилир.

Мүстәгим (һәгиги) мә'нада ишләдилән сөзләр, конкрет олараг мүәјјән әшја, һадисә вә ја һадисәнин кедишини адландырыр. Мүстәгим мә'на, билаваситә әшјаја истигамәтләнир, мәчази мә'на исә, бир әшјанын хүсусијјәти башгасына кечириләндә онларын әламәтинә көрә мүгајисәсинә әсасланыр. Мәсәлән: «Онун кәнчлик енержиси (гүввәти) гајнајыр» дедикдә, әламәтләрин мүгајисәси ајдын олур.

Сөзләр мүстәгим мә'нада (үмид, кәләчәк, демәк, јеримәк кими) ишләдилдикдә, үслуби чәһәтдән нејтрал (битәрәф) мөвге тутурлар; һәмин сөзләр експрессив (јә'ни, гүввәтли ифадә, тә'сирли вә мә'налы) бојаја салындыгда исә, **үмид** сөзү əвәзинә — бел бағламаг, үмид бағламаг, тәвәккүл етмәк; **кәләчәк** əвәзинә — гаршыдакы, јахындакы, көзләнилән; **јеримәк** əвәзинә — тәшәххүслә јеримәк, тәкәббүрлә јеримәк, тәнтәнә илә јеримәк, һәрәкәт етмәк; **демәк** əвәзинә тәмтәрагла сөјләмәк, бәјан етмәк шәклиндә ифадә олуна билирләр.

Мәчази (гејри-һәгиги) мә'нада ишләдилән сөзләр адәтән, тә'сирли бојаларла верилир. Мәчази мә'на дашыјан сөзләрин експрессивлији, онларын икипланлы олмасына әсасланыр: һәмишә мәчази мә'на архасында бир мүстәгим мә'на дурур вә биз белә һалларда метафораларын (истиарәләрин) мүхтәлиф нөвләри илә иш көрмәли олуруг. Сөздә образын (сурәтин) тә'сири онун јалныз мүстәгим мә'на илә сахладығы әлагәјә гәдәр давам едә билир. Лакин белә сөзләрин чоху данышыгда мүвәффәгијјәтлә ишләндијиндән, үслуби чәһәтдән өзүнү тамамилә доғрулда билмишдир.

Метафорик сөзләр поетик (шаиранә) нитгдә кениш јајылмышдыр.

Јени мәчази мә'на дашыјан сөзләр јаратмаг имканы чохдур. Бурада бүтүн иш јени вә орижинал гаршылашдырмалар тапа билмәк бачарығына вә усталығына малик олмагдыр. Әслиндә метафорик сөзләр бәзәк-дүзәк үчүн дејилдир; о, јазычынын бәдии фикирләрини тә'сирли сурәтдә ифадә етмәк үчүндүр. Буна чохлу мисал көстәрмәк олар; мәсәлән:

1) формаја (шәклә) көрә — «Гаршыда учсуз-бучагсыз **нефт мешәси** көрүнүрдү»;

2) рәнкинә көрә — «Әлләрдә рәгс едән **гызыл пијалә»;**

3) сәсинә көрә — «Илдырым чахыр, **көј курулдајыр»;**

4) дахили охшарлығына көрә — «Бабәкдә **дәмир ирадә** вә **мәтин гәлб** варды».

* * *

Адәтән мүәллим, үслубијјат мәшғәләләринә башламаздан габаг, сөзүн мә'на әһәмијјәти анлајышы илә синфи таныш етмәлидир. Бурада о, тәхминән белә бир мүсаһибә апара биләр:

Инсанлар бир-бирилә даими үнсијјәтдәдирләр. Онлар көрүшүб фикир мүбадиләси едир, мүәјјән мәсәлә һаггында өз тәәссүратларыны сөјләјир вә арзуларыны билдирирләр. Инсанлар мәктублашыр; китаб, журнал вә гәзетләри охујуб мүхтәлиф һадисәләрә, адамларын фикир вә дүшүнчәләринә даир мә'лумат әлдә едирләр ки, бүтүн бунларын јеринә јетирилмәсиндә дилдән истифадә олунур. Биз бир-биримизи баша дүшмәк үчүн чохлу сөз билмәли, сөзләрин мә'насыны вә онлары нечә ишләтмәји бачармалыјыг.

Сөзләрин әксәријјәти әшјанын адыны билдирир. Биз: **стол, тахта, гәләм** сөзләри илә мүхтәлиф әшјаны адландырырыг; **ат, чејран, марал** кими сөзләрлә һејванлары; **ушаг, гыз, мүәллим, шакирд** кими сөзләрлә адамлары адландырырыг. **Јазмаг, охумаг, ишләмәк** дедикдә мүәјјән бир һәрәкәти билдиририк. Лакин биз нә үчүн әшјаны, һејван вә инсанлары, һәрәкәти башга чүр дејил, јалныз белә адландырырыг?

Бә'зи һалларда бу суалы изаһ етмәк чәтин дејил; мәсәлән, нә үчүн көјнәјин вә ја палтарын рәнки **көј** (бәнөвшәји, нарынчы, хурмајы, шабалыты, сүрмәји, гәһвәји вә с.) адланыр; јахуд бу шеј **үчбучаг**, о бири исә **алчаг** адланыр.

Лакин һәмишә белә олмур. Бә'зән, әшјаны адландыран бу вә ја дикәр әламәти тапмаг үчүн сөзләрин тарихини өјрәнмәк лазым кәлир. Мәсәлән, **әлифба** сөзүнү алаг. Бу сөз һарадан алынмышдыр?

Мә'лумдур ки, бизим көһнә мәктәбләримиздә (һәтта, ингилабдан сонра 1926-чы илә гәдәр) әрәб һәрфләри илә савад өјрәдилирди. Әрәб әлифбасынын биринчи һәрфи — **ә, әлиф** вә икинчи һәрфи исә — **б, беј** адланырды. Бу ики һәрфин бирләшмәсиндән **әлифбеј** сөзү әмәлә кәлмиш вә сонра һәмин сөзү **әлифба** шәклиндә ишләтмәјә башламышлар ки, бу да дилимиздәки һәрфләрин мәчмуу демәкдир. Бах, **әлифба** сөзү белә әмәлә кәлмишдир.

Мүәллим сонра **көзлүк (ејнәк,** јахуд **чәшмәк), башлыг, сүзкәч, кичиткән, сармашыг** вә с. бу кими сөзләрин әмәлә кәлмәсини вә мә'насыны шакирдләрә изаһ едә биләр.

Даһа сонра мүәллим шакирдләрә изаһ едә биләр ки, бејнәлхалг әлагә вә мәдәни үнсијјәт нәтичәсиндә һәр халгын дилинә башга халгларын дилиндән бир сыра сөзләр кечмишдир. Белә һадисәјә Азәрбајчан дилиндә дә тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр.

Милли дилин инкишафы, онун системиндә олан бејнәлмиләл ифадә васитәләринин мөһкәмләнмәси вә кенишләнмәсиндән асылыдыр; һеч бир дил өз дар милли чәрчивәсиндә јашајыб арта билмәз. Дүнјада јалныз өз милли гынында јаранмыш вә артыб инкишаф етмиш дил олмамышдыр. Һәр дилин тәркибиндә о дилә башга дилләрдән кечмиш, узун илләр истифадә едилиб вәтәндашлыг һүгугу газанмыш елм, техника вә с. саһәләрә аид минләрлә сөз вардыр. Бөјүк рус тәнгидчиси Белински: «Бүтүн халглар бир-бири илә сөз дәјишдирир вә бири дикәриндән сөз көтүрүрләр» демишдир. Көркәмли дилчи алим академик В. В. Виноградовун јаздығына көрә, дүнјанын ән гүдрәтли дилләриндән бири олан рус дилинин тәркибиндә јүз миндән артыг башга дилләрдән алынмыш сөз вардыр. О, белә сөзләр сырасына: **батаљон, бригада, атака, банк, баланс, милјон, директор, вагон, релс, трамвај** вә с. бу кими минләрлә башга дилләрдән рус дилинә кечмиш сөзләри дахил едир.

Азәрбајчан дилиндә дә ејни вәзијјәти көрмәк мүмкүндүр. Бурада да һесабланса, башга дилләрдән Азәрбајчан дилинә кечмиш күлли мигдарда сөз вә истилаһлара раст кәлмәк мүмкүндүр. Буна мисал олмаг үчүн әрәбчәдән: **һеча, чәдвәл, тамаша, зәиф, раһәт, тә'лимат...**; фарсчадан: **абад, атәш, тәзә, папаг, тарих, хам, бостан...**; русчадан: **колхоз, совхоз, бригадир, болшевик, комсомол, пионер...**; Рус дили васитәсилә инкилисчәдән: **релс, клуб, бокс, футбол** вә с. сөзләри көстәрмәк олар.

Дилимиздә гәдим вахтлардан ишләнән елә сөзләр вардыр ки, инди онларын нечә әмәлә кәлмәсини мүәјјән етмәк чәтиндир. Бунлара мисал олмаг үчүн: **су, јер, ев, торпаг** вә с. сөзләри көстәрмәк олар.

* * *

Мүәллим сонракы мәшғәләләрин бириндә, Азәрбајчан дилинин лүғәт зәнкинлији һаггында шакирдләрлә тәхминән, белә бир мүсаһибә апара биләр:

— Азәрбајчан әдәби дили, халгымызын сөз усталары — јазычылар, публисист, тәнгидчи, алим вә ичтимаи хадимләр тәрәфиндән узун илләр боју ишләниб бүллурлашмыш, јазымызла бәрабәр артыб инкишаф етмиш бир дилдир. Бу дил өз зәнкинлији вә сәлислији илә инсан һисләри вә гәлб чырпынтыларынын ән рәнкарәнк чәһәтләрини ифадә етмәјә гадир бир дилдир.

Азәрбајчан дили халгымызын јүксәк мә'нәви инкишафыны көстәрмәклә бәрабәр, ән мүхтәлиф һисс вә дујғулары ифа-

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Респ. Бәнка
КИТАБХАНАСЫ

дә етмәк үчүн чох зәнкин васитәләрә маликдир. Онун үстүнлүјү вә ләјагәти, зәнкин сөз еһтијатына, рәнкарәнк бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринә саһиб олмасында вә аһәнкдарлығындадыр.

Азәрбајчан дили ана јурдумузда гәдимдән бәри јашамыш вә инди дә јашајан әһалинин әксәријјәтинә мәхсус ана дилидир. Бизим әдәби дилимиз, һәјатын мүхтәлиф чәһәтләрини ифадә едә билән, халгымызын мәдәни тәләбләрини өдәјән, сөз еһтијаты чәһәтчә зәнкин, синтактик гурулушуна көрә исә јығчам бир дилдир.

Азәрбајчан дилиндә бир чох гоһум түрк-татар халгларынын (түрк, түркмән, өзбәк, газах вә с.) ишләтдикләри: баш, диш, әл, ајаг, бурун; бачы, гардаш, ата, оғул; шахта, күләк, гар; дәниз, көл, батаглыг; чинар, палыд, сөјүд; кечи, турд, пишик, довшан; газ, өрдәк, бүлбүл вә с. бу кими сөзләр вардыр ки, бунлары да биз, дилимиздә өз әсил сөзләримиз кими ишләдирик.

Дилин характерик чәһәти вә хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, о, инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәсинә хидмәт едир. Ичтимаи-сијаси әлагәләрин дәјишилмәси, истеһсалын, елм, техника вә мәдәнијјәтин артымы вә инкишафы өз әксини билаваситә дилин лүғәт тәркибиндә тапыр; дилин лүғәт тәркибиндә исә даими бир тамамланма, артма, арасыкәсилмәз бир дәјишиклик әмәлә кәлмәкдәдир.

Бу дәјишиклик: 1) дилдән бә'зи көһнәлмиш сөзләрин дүшмәсиндә (архаизмдә), 2) јени сөзләрин әмәлә кәлмәсиндә (неолокизмдә), 3) дилимизә башга дилләрдән алынма сөзләрин дахил едилмәсиндә (варваризмдә) вә 4) әдәби дилимизә јерли ләһчәләрдән дахил олан сөзләрдә (диалектизмдә) өз ифадәсини тапыр.

Сөзүн дә өзүнә мәхсус әмәләкәлмә вә инкишаф тарихи вардыр. Сөзләр мејдана кәлир вә јашајыр; сөзләр вар ки, кет-кедә ишләнмир, көһнәлир вә сырадан чыхмаға башлајыр. Мәсәлән, **колхоз** сөзү кәнд тәсәррүфатынын социалистчәсинә јенидән гурма дөврүндә мејдана чыхмышдыр. О, мәһсулдар бир сөз кими јашајыр вә өзү илә бағлы олараг, **колхозчу, колхозчулуг** кими јени сөзләрин дә јаранмасына сәбәб олмушдур. Әксинә, ичтимаи гурулушун дәјишмәси илә әлагәдар олараг дилимиздә: **дуканчы, катда, одабашы** вә с. бу кими сөзләрдән артыг истифадә едилмир. Лакин, бу дәјишиклик һаггында данышаркән мүәллим, дилин сабитлији үчүн шәрт олан әсас лүғәт фонду вә дилин грамматик гурулушунун сабитлијини дә хүсуси гејд етмәлидир.

Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан сонра дилимиздән: **чәнаб, мүлкәдар, падшаһ, зати-алиләри** кими сөз вә ифадәләр үмумишләкликдән чыхмыш вә әксинә, **комсомол, Социалист Әмәји Гәһрәманы, Коммунист әмәји бригадасы** вә с. бу кими јени сөз вә сөзбирләшмәләри мејдана кәлмишдир.

Мүәллим дәрсләрин бириндә шакирдләрин диггәтини чохмә'налы сөзләр үзәринә чәлб етмәлидир. Мәсәлән о, **тәјјарәнин ганады, дағын әтәји** кими сөзләрин мәчази (гејри-һәгиги) мә'нада ишләнмәсинин нәјә әсасландығыны изаһ етмәлидир. Даһа сонра шакирдләри шәхсләндирмә вә нитгләндирмә илә дә таныш етмәлидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, мадди варлыглары вә мүчәррәд мәфһумлары инсан (шәхс) кими кәстәрмәјә **шәхсләндирмә** дејилир.

Данышмаг бачарығына малик олмајан шејләрә нитг вермәк, јә'ни онлары инсан кими данышдырмаг **нитгләндирмә** адланыр.

Бунлара мисал олмаг үчүн, М. Ә. Сабирин «Гарға вә түлкү», С. Вурғунун «Јаз илә гышын дәјишмәси» вә башга әсәрләри кәстәрмәк олар.

Нәһајәт, мүәллим сөзләрин чохмә'налығы һаггында данышаркән, һәмин сөзләрин мә'наларында нә исә бир үмумилик олдуғуну да гејд етмәлидир. О, **тәјјарәнин ганады** вә ја **дағын әтәји** типли мисаллары изаһ етдикдә бунларын нәјә әсасландығыны шакирдләрә анлатмалыдыр. Бу мәгсәдлә мүәллим мүәјјән чалышмалар апара биләр. Мәсәлән:

I. Ашағыдакы сөзләрин мә'насыны ајдынлашдырын (шифаһи сурәтдә).

Балыгчы, тәјјарәчи, бағбан, сүрүчү; гочалыг, кәнчлик; бәнөвшәји, хурмајы.

II. Ашағыдакы сөзбирләшмәләриндә јумшаг, мөһкәм, јүнкүл, јахшы сөзләринин нә мә'на дашыдығыны кәстәрин.

Јумшаг хасијјәт, јумшаг балыш; мөһкәм гәрар, мөһкәм даш; јүнкүл характер, јүнкүл јүк; јахшы адам, јахшы ишләр.

III. Мәчази (гејри-һәгиги) мә'нада ишләдилмиш сөзләрин алтындан хәтт чәкин.

1) Даш суја батды. 2) Күн батды (о, дағларын архасында көрүнмәз олду). 3) Үзүчү судан чыхды. 4) Ај чыхды (о, дәнизин сулары архасындан көрүндү). 5) О чох ачыдил адамдыр. 6) Сәлим көзүачыг ушаг иди. 7) Бура бах, јенә дилин нә узанмышдыр? 8) Бәрк истидир, лап од јағыр.

IV. Ашағыдакы мисралары мәзмунуна көрә тәһлил едиб, орада ишләнмиш мәчазлары көстәрин.

«Күлдүкчә тәбиәт, чәмәнин чөһрәси[1] күлдү,
Күл әтри булутдан сүзүлүб әрзә төкүлдү...
Һәр шахәдә[2] бир бүлбүли-шуридә[3] гәзәлхан[4];
Ән көрпә чичәкләр, кәләбәкләр белә рәгсан[5];
Башлар јенә өз нәгмеји-Давудуна[6] гушлар,
Ојнар о тәрәннүмлә[7] зүмүррүдлү[8] јохушлар».
(М. С. Ордубади, «Гылынч вә гәләм»).

V. Ашағыдакы мисраларда шәхсләндирмә вә нитгләндирмәләри тапын.

Јаз нә дејир? —

«Бағларым вар, күлләрим вар, чичәк-чичәк,
Гохла мәни, әтрими чәк!
Мәнә көнүл бағлајанлар,
Һәр сиррими сахлајанлар
Боран үзү көрмәјәчәк...»

Гыш нә дејир? —

«Мән фашистәм, јаранмышдыр үзүм гара,
Зүлм едәрәм инсанлара,
Ган ичирәм, һәзз алырам,
Бу дүнјаны мән салырам.
Боранлара, туфанлара...».
(С. Вурғун «Јаз илә гышын дејишмәси»).

Дил вә әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрә сөздән шүурлу, тә'сирли вә чәсарәтлә истифадә етмәји өјрәдиркән, јухарыда көстәриләнләри нәзәрә алмалы вә јери кәлдикчә онларын тәтбигинә чалышмалыдырлар.

[1] Чөһрә — үз, сурәт; [2] шахә — шах будаг; [3] шуридә — һалы пәришан (дағыныг, гарышыг); [4] гәзәлхан — гәзәл охујан; [5] рәгсан — рәгс едән (ојнајан); [6] нәғмеји-Давуд — Давудун нәғмәси (көзәл сәсли нәғмә мә'насында ишләнмишдир); [7] тәрәннүм — көзәл сәслә охумаг; [8] зүмүррүд — гијмәтли јашыл даш.

ҮЧ МӘСӘЛӘ ҺАГГЫНДА

Профессор **Бәшир ӘҺМӘДОВ**

Бу мәгаләдә үч мәсәләнин сон педагожи әдәбијјатда нечә шәрһ олунмасы һаггында мүәллимләримизә мә'лумат вермәк мәгсәдини гаршыја гојмушуг. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир: 1) ана дили дәрсләриндә проблем ситуасијасынын јарадылмасы, 2) ана дили үзрә дәрсин структурасы, 3) орфографијаја аид өјрәдиләчәк материалларын характери һаггында.

Алимләр тәчрүбәнин үмумиләшдирилмәси нәтичәсиндә белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, ана дили дәрсләриндә шакирдләрә билик, бачарыг вә вәрдишләрин ашыланмасы үч мүһүм формада һәјата кечирилир. Бунлардан бири одур ки, мүәллим **јени материалы шәрһ едир, шакирдләр исә ону јадда сахлајараг нөвбәти дәрсдә** мүәллимин өзүнә гајтарырлар. Демәли, билик шакирдә һазыр, нечә дејәрләр, «бишмиш» һалда тәгдим олунур. Икинчи форма ондан ибарәтдир ки, **тә'лим просесиндә мүәллим шакирдләрин өзләрини дә ишә (јени билијин мәнимсәнилмәси просесинә) чәлб едир.** Белә ки, мүәллимлә бәрабәр, ушаглар да јени билијин мәнимсәдилмәсиндә фәал иштирак едирләр, онларын мүстәгил ишләринә мүәјјән јер верилир. Мәсәлән, евристик мүсаһибә методу илә кечилән дәрсләри буна мисал көстәрмәк олар. Нәһајәт, билијин шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсиндә өзүнү көстәрән формалардан бири дә ондан ибарәтдир ки, **мүәллим шакирдләрин гаршысына конкрет дидактик вәзифәләр гојур, ушаглар бу вәзифәләри там мүстәгиллик шәраитиндә ичра етмәли олурлар.**

Демәли, биринчи һалда мүәллимин фәаллығы, шакирдин исә јаддашы өн плана чәкилир; икинчидә һәм мүәллим, һәм дә шакирд, тәхминән, бәрабәр сәвијјәдә фәал олурлар; үчүнчүдә исә, биринчинин әксинә олараг, шакирдин зеһни фәаллығы, әкәр белә демәк мүмкүндүрсә, мүәллимкинә нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир.

Тәфәррүата вармадан ону гејд етмәклә кифајәтләнәк ки, мөвзунун характериндән вә шакирдләрин сәвијјәсиндән асылы олараг һәр үч јолдан истифадә етмәк мүмкүн вә лазымдыр. Әввәлки ики јол һаггында мәтбуатда аз-чох материал дәрч олунмушдур, лакин Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблем ситуасијасынын јарадылмасы һаггында мүәллимләримизин әлиндә, демәк олар ки, һеч бир васаит јохдур. Она көрә дә бу барәдә мүәјјән фикир сөјләмәји, тәчрүбәдән вә методик әдәбијјатдан өјрәндикләримизи гыса шәкилдә мүәллимләрә чатдырмағы фајдалы һесаб едирик.

Психологларын тәдгигаты (хүсусән установка нәзәријјәси) көстәрир ки, шакирдин душүнчә габилијјәтини, тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәкдә ону (шакирди) мүәјјән чәтинлик гаршысында гојмаг, нечә дејәрләр, чәтинликлә үзләшдирмәк мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Беләликлә, мүәллим шакирдин гаршысына елә мәсәләләр гојур ки, ушаг һәмин мәсәләнин һәлли үчүн мөвчуд билијинин кифајәт етмәдијини баша душүр, јени билик әлдә етмәјә чан атыр. Бу, тә'лимдәки диалектик зиддијјәтин әсасы олуб, шакирдин ирәлијә доғру инкишафына тәкан верир.

Дәрсдә проблем ситуасијасы јаратмаға хидмәт едән әсас пријомлардан бири мүгајисәдир. Зира шакирдләрин ән чәтин мәнимсәдикләри вә долашыг салдыглары категоријалар даһа чох охшарлыг тәшкил едән дил һадисәләриндән ибарәтдир. Габагчыл мүәллимләр **табели мүрәккәб чүмләләрлә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин; һәмчинс хәбәрли чүмләләрлә онлара охшар олан мүрәккәб чүмләнин; мүрәккәб сөзләрлә мүвафиг сөз бирләшмәләринин; мүрәккәб нитг һиссәси анлајышы илә мүрәккәб чүмлә үзвү анлајышынын; нитг һиссәси** (мәсәлән, исим) илә **чүмлә үзвүнүн** (мәсәлән, мүбтәда) фәргини мәһз проблем ситуасијасы јаратмаг вә мүгајисә пријомундан истифадә етмәклә баша салырлар...

Дәрсдәјик. Јазы тахтасында ики чүмлә вар: 1) **Дәрсләрини һазырламагда чәтинлик чәкән шакирдләр** көмәк үчүн мүәллимә мүрачиәт едирләр. 2) **О шакирдләр ки, дәрсләрини һазырламагда чәтинлик чәкирләр, көмәк үчүн мүәллимә мүрачиәт едирләр.**

Мүәллим — Бу чүмләләрин охшар әламәтләрини мүәјјәнләшдирин.

Шакирдләрин чаваблары, тәхминән, белә олур:

1) һәр ики чүмләдә ејни мәсәләдән бәһс олунур; фикир, тәхминән, бир-биринин ејнидир;

2) һәр ики чүмлә, демәк олар ки, ејни сөзләрин көмәји илә дүзәлдилмишдир;

3) һәр ики чүмләдә бир јох, ики фикир вардыр: а) дәрсә һазырлашма просесиндә чәтинлик чәкмәк, б) һәмин чәтинлији арадан галдырмаг мәгсәди илә мүәллимә мүрачиәт етмәк.

Мүәллим — Бәс бу чүмләләрин фәрги нәдән ибарәтдир?

Шакирдләр бу суала чәтинликлә чаваб верирләр. Чүнки онлар һәмин суала дүзкүн чаваб вермәк үчүн мөвчуд биликләрини јада салмалы, бу биликләрдән нәтичә чыхармалы, «баш сындырмалыдырлар». Онлар 1) **чүмлә нәдир? 2) садә чүмлә нәдир? 3) тәркиб нәдир? 4) мүбтәда вә хәбәр нәдир вә бунларын арасында һансы әлагә вә мүнасибәтләр олур?** кими бир чох мәсәләләри јенидән көтүр-гој етмәли, өлчүб-бичмәли вә лазыми нәтичә чыхарараг бу зәмин үзәриндә мүәллимин суалына дүзкүн чаваб вермәлидирләр.

Суалын бу шәкилдә гојулушу шакирдин она бирбаша чаваб вермәси имканыны арадан галдырыр. Буна көрә дә ушаг бүтүн мүвафиг мөвчуд биликләрини сәфәрбәрлијә алмалы, бу биликләр арасындакы әлагәни ашкара чыхармалы, мүәјјән нәтичәјә кәлмәли вә бундан сонра мүәллимин суалына дүзкүн чаваб вермәлидир.

Беләликлә, мүәллим сых әлагәдә олан ики вәзифәни јеринә јетирмәли олур:

1) шакирд мүстәгил зеһни фәалијјәт көстәрәрәк **јени билик** әлдә едир;

2) гаршыја гојулмуш проблемин һәллиндә **јени үсуллар** тәтбиг едир.

Биринчи һалда шакирд **тәркиблә мүрәккәб чүмләнин фәргини** баша душүр (јени билик), икинчидә исә бу билији **һансы јолла** әлдә етдијини мүәјјәнләшдирир (јени үсул). Јухарыда вердијимиз чүмләләрин фәргини шакирдләр **синтактик тәһлилин** көмәји илә шәрһ етмәли олдулар. Онлар баша душдүләр ки, биринчи чүмләнин **«дәрсләрини һазырламагда чәтинлик**

чәкән» һиссәси **шакирдләр** сөзүнү тә'јин едир. Демәли, һәмин һиссәни мүстәгил чүмлә кими гәбул етмәк олмаз. Икинчи мисалда исә һәмин фикир мүстәгил мүбтәдасы вә хәбәри олан чүмлә илә ифадә едилмишдир.

Алимләрин тәдгигаты көстәрир ки, тә'лимдә истифадә олунан суаллар үч мүһүм група бөлүнүр: 1) шакирдин јаддашыны фәалијјәтә кәтирән суаллар («исим нәјә дејилир?»; 2) репродуктив тәфәккүрү фәалијјәтә кәтирән, јә'ни чидди дүшүнмәји тәләб етмәјән суаллар (мәсәлән, верилмиш чүмләдә мүәјјән үзвүн јерини дәјишмәјә аид суал); 3) проблем характерли суал (нә үчүн бә'зи сөзләрдә чыхышлыг һал шәкилчиләри јазылдығы кими дејил, **-нан, -нән** шәклиндә тәләффүз олунур?).

Демәли, проблем ситуасијасы јаратмаг үчүн мәһз дүшүндүрүчү суаллардан истифадә олунмалыдыр. Бунлар өз маһијјәтинә көрә елә суаллардыр ки, шакирдин билдији илә билмәдији арасында көрпү тәшкил едир, ушағы билмәмәкдән билмәјә доғру истигамәтләндирир. Бу мә'нада проблем характерли суаллар тә'лимдә хүсуси пријома чеврилир: дүшүндүрмә пријому олур.

Проблем ситуасијасы дәрсин бир һиссәсинә, бүтөв дәрсә, һәтта бәһсә, курса аид ола биләр. Мәсәлән, мүәллим **ы, и, у, ү** саитләринин дүшмәси гајдаларыны (ағыл—ағ(—)лы, фикир—фик(—)ри, зеһин—зеһ(—)ни, исим—ис(—)ми сөзләриндә олдуғу кими) шәрһ едир вә бирдән, дејәк ки, **Таһир** (Таһири) сөзүнү мисал кәтирәрәк сорушур: — Ушаглар, бәс бу сөздә олан **и** саити нијә дүшмүр?

Бу, дәрсин бир һиссәсинә аид верилән проблем характерли суала мисал ола биләр.

Мүәллим јени **мөвзунун** тәдрисинә башларкән проблем характерли суалла синфә мүрачиәт едә биләр: — **«Көрүнүр, Әли бу күн дәрсә јахшы һазырлашмышдыр»** чүмләсиндәки **көрүнүр** сөзү чүмләнин һансы үзвүдүр?

Шакирдләр ара сөзләри кечмәдикләриндән чаваб верә билмирләр. Мүәллим гејд едир ки, биз бу күн **көрүнүр** типли сөзләрин дилдәки функсијасыны өјрәнәчәјик. Бу, шакирдләрин дәрсә даһа марагла гулаг асмаларыны тә'мин едир. Онлар һәмин мөвзуну өјрәнмәјә дахили еһтијач дујурлар.

Мүәјјән бәһсә, бүтөв курса аид верилән проблем характерли суаллары шәрти олараг «узаг суаллар» адландырмаг олар. Белә суаллар мүәјјән бәһсин, һәтта курсун өјрәнилмәси

үчүн лазыми мараг ојатмаға хидмәт едир. Бәһсә аид суаллар, әсасән, шакирдин ибтидаи синифләрдән фәргли олараг јени нәји өјрәнәчәјини мүәјјәнләшдирмәк үчүн фајдалыдыр. Мәсәлән, шакирдләр ибтидаи синифдә исим һаггында јығчам мә'лумат алмышлар. Мүәллим онларын V синифдә әлавә олараг исмин һансы әламәтләрини өјрәнәчәкләрини нәзәрә чатдырмаг үчүн мүәјјән суаллар верә биләр. Мәсәлән:

1) **Гызыл саат** бирләшмәсиндәки **гызыл** сөзү исимдир, ја јох?

2) Нә үчүн **Дәвәгушу, Мәммәдәли** типли исимләр битишик, амма **таныш-билиш, шимал-гәрб** кими исимләр дефислә јазылыр?

3) Нә үчүн **машынын тәкәри** бирләшмәсиндә **машын** сөзү **-нын**, амма **машына миндим** чүмләсиндә—**а** шәкилчиси гәбул етмишдир? вә с.

Беләликлә, бир тәрәфдән шакирдләр јени нә өјрәнәчәкләрини баша дүшүр, дикәр тәрәфдән исә мөвзуну (бәһси) даһа марагла мәнимсәмәјә мејл көстәрирләр.

* * *

Мә'лум олдуғу үзрә, дәрсин структурасы һаггында һәләлик фикир ваһидлији јохдур. Ән'әнәви структура, тәхминән, беләдир: **тәшкилат дөврү, ев тапшырыгларынын јохланылмасы вә кечмиш дәрсин сорғусу, јени мөвзунун изаһы вә мөһкәмләндирилмәси, евә тапшырыг вермәк.** Бир чох әсәрләрдә бу мәрһәләләр арасындакы әлагә дәрсин структурасы кими изаһ олунур. Сон педагожи әдәбијјатда көстәрилир ки, структуранын бу шәкилдә шәрһи дәрсин заһири әламәтләрини әкс етдирир; дахили, нисбәтән сабит әлагәләр исә кәнарда галыр. Мәсәлән, В. Т. Фоменко **«Исследованије структуры урока»** (Дүшәнбә, 1969) адлы әсәриндә ән'әнәви структуранын нөгсанлы олдуғуну әсасландырмаға чалышыр вә белә бир фикир ирәли сүрүр: һәр бир дәрсин структурасы үч компонент арасындакы дахили әлагәләрдән ибарәтдир. Бура дәрсдә гаршыја гојулан конкрет **дидактик вәзифә,** тәдрис олунан **мөвзунун характери** вә тәтбиг олунан **методик пријомлар системи** дахилдир.

В. Л. Скубанович исә башга бир структура ирәли сүрүр (бах: «Русскиј јазык в школе», 1969, № 6, сәһ. 29): 1) проб-

лем ситуасијасынын јарадылмасы мәрһәләси, 2) проблемин мүәјјән едилмәси мәрһәләси, 3) проблемин һәлли јолларынын ашкара чыхарылмасы, 4) шакирдләр тәрәфиндән мүхтәлиф фәрзијјәләрин, фикирләрин ирәли сүрүлмәси вә әсасландырылмасы, 5) үмуми проблемин һәллинә хидмәт едән хүсуси проблемләрин һәлли вә дүзкүнлүјүнүн јохланылмасы, нәһајәт, 6) үмуми (әсас) проблемин һәлли вә билијин мөһкәмләндирилмәси.

В. Л. Скубановичә көрә, бу елементләр, компонентләр арасындакы әлагә дәрсин структурасыны тәшкил едир.

В. Т. Фоменко вә В. Л. Скубановичин фикирләри арасында маһијјәтчә јахынлыг вардыр. Белә ки, һәр ики мүәллифә көрә, дәрсдә гаршыја гојулан әсас дидактик тәләбин өзү мүәјјән һиссәләрә парчаланыр вә бу һиссәләрин ичрасы үмуми тәләбин јеринә јетирилмәси илә нәтичәләнир. Үмуми тәләбин һиссәләрә парчаланмасы исә һәр һиссәнин маһијјәтинә ујғун пријомларын тәтбигини тәләб едир.

Дәрсләрин мүшаһидәси вә фактларын тәһлили көстәрир ки, методик әдәбијјатда ирәли сүрүлән јени фикирләр әввәлкинә нисбәтән даһа чох елми характер дашыјыр. Доғрудан да, һәр бир дәрсдә мүәллимин гаршысында бир үмуми, ваһид дидактик вәзифә дурур. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси тәләб едир ки, үмуми мәгсәд өз тәркиб һиссәләринә парчалансын вә һәмин һиссәләрин ичрасы үчүн конкрет пријомлар тәтбиг едилсин. Дәрсин структурасында әсас мәсәлә мәһз үмуми дидактик вәзифәдән ибарәтдир ки, о да хүсуси дидактик мәгсәд, тәдрис материалы вә пријомлар системинин вәһдәтиндән башга бир шеј дејилдир.

Демәли, дәрсин структурасыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүһүм компонентләри вә компонентләр арасындакы дахили әлагәләри үзә чыхармаг лазым кәлир. Дејиләнләри бир дәрс нүмунәси әсасында шәрһ етмәјә чалышаг.

1. Мөвзу: «Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри».

2. Мәгсәд: Үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин мүһүм әламәтләрини мәнимсәтмәк вә мүвафиг нитг вәрдишләри ашыламаг.

3. Дәрсин кедиши:

а) проблемин мүәјјәнләшдирилмәси (**«Галанын мөһкәм тикилмиш диварлары учмаг билмирди»** чүмләсиндәки мүбтәданы тапдырмаг);

б) чәтинлијин сәбәбинин изаһ олунмасы вә дәрсә мараг ојатмаг;

в) мөвзунун мәнимсәдилмәси үчүн лазым олан мөвчуд биликләрин «фәалијјәтә» башламасына наил олмаг;

г) үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин мүһүм әламәтләрини шакирдләрдән алмаг вә онун ики әввәлки нөвлә мүгајисәси;

ғ) үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләриндән нитгә дүзкүн истифадә етмәјә даир вәрдишләр ашыламаг вә билијин мөһкәмләндирилмәси.

Көрүндүјү кими, дәрсин гаршысында дуран үмуми дидактик мәгсәд үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин мүһүм әламәтләрини мәнимсәтмәкдән вә бу зәмин әсасында шакирдләрин һәмин бирләшмәләри өз нитгләриндә дүзкүн ишләтмәләринә наил олмагдан ибарәтдир. Һәмин үмуми мәгсәди һәјатда кечирмәк үчүн һәм онун (үмуми мәгсәдин) өзү, һәм дә тәдрис материалы мүәјјән һиссәләрә парчаланмышдыр ки, бу һиссәләр дә мүвафиг пријомларын тәтбигини тәләб едир.

Мүәллим дәрсә проблем характерли суал вермәк **пријому** илә башлајыр. Шакирдләр мүбтәда һаггында мүәјјән билијә малик олсалар да мүәллимин тәләбини јеринә јетирә билмир, јә'ни мүбтәданы тапмагда ачизлик көстәрирләр.

Мүәллим — Ушаглар, билирсинизми, нијә мүбтәданы тапмагда ачиз галдыныз? Она көрә ки, сиз һәмин чүмләдә мүбтәданын нә илә ифадә олундуғуну билмирсиниз. Бу күн биз мәһз сизин чәтинлик чәкдијиниз чүмләдә мүбтәданын нә илә ифадә олундуғуну өјрәнәчәјик.

Шакирдләр дәрсә диггәтлә гулаг асыр, чәтинлијин нечә арадан галдырылачағыны сәбирсизликлә көзләјирләр. Мүәллим јенидән шакирдләрә мүрачиәт едир:

— Елә чүмләләр дејин ки, онларын тәркибиндә исмин јијәлик һалында ишләдилмиш сөзләр олсун.

Ушаглар белә чүмләләр дејирләр: 1) **Дәфтәрин чилди назикдир.** 2) **Бүлбүлүн сәси ләтафәтлидир.** 3) **Ушагларын чоху бајырдадыр...**

Мүәллим — Кәлин, һәмин чүмләләрдәки **дәфтәрин** вә **чилди, Бүлбүлүн** вә **сәси, ушагларын** вә **чоху** сөзләрини морфоложи чәһәтдән тәһлил едәк.

Шакирдләр сөзләрин һансы нитг һиссәси олдуғуну вә шәкилчиләрини мүәјјәнләшдирирләр. Мә'лум олур ки, сөзләрдән бир групу јијәлик һал, дикәр групу исә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмишдир.

Көрүндүјү кими, бурада конкрет мәгсәдин һәлли үчүн грамматик тәһлил приjомундан истифадә олунур.

Мүәллим давам едир: — Елә чүмә дејә биләрсинизми ки, орада јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмиш сөз олсун, амма мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөз олмасын?

Шагирдләр көтүр-гој едир вә суала мәнфи чаваб верирләр. Мүәллим сорушур: — Бурадан нечә нәтичә чыхармаг олар?

Шакирд — Јијәлик һалда олан сөз чүмләдә мәнсубијјәт шәкилчили бир сөзүн дә олмасыны тәләб едир.

Мүәллим — Тамамилә доғрудур. Демәли, јијәлик һалда олан сөз мәнсубијјәт шәкилчили сөзлә әлагәјә кирир. Сиз синтактик әлагәләри өјрәнмишсиниз, инди һаггында данышдығымыз сөзләр арасындакы әлагәни мүәјјән един...

Бир гәдәр әввәл мүәллим шакирдләрин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри һаггындакы билијини јада салырдыса, инди синтактик әлагәләрә даир биликләрә истинад етмәк истәјир. Беләликлә, умуми мәгсәдә наил олмаг үчүн хүсуси мәгсәдләр дә гаршыја чыхыр. Мүбтәда һаггындакы елементар билик, шәкилчиләр вә әлагәләр һаггындакы мә'лумат «фәалијјәтә» башлајыр...

Мүәллим — Ушаглар, биринчи тәрәфи јијәлик һал, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едән сөзләр бирләшмә әмәлә кәтирир. Бу чүр бирләшмәләрә үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси дејилир.

Инди дејин көрәк бу бирләшмәләрин ики әввәлки бирләшмәләрдән фәрги нәдир?

Шакирд — Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин әмәлә кәлмәсиндә јијәлик һал вә мәнсубијјәт шәкилчәси иштирак етмир; икинчи нөвдә биринчи тәрәфин јијәлик һал шәкилчиси олмур, лакин икинчи тәрәфин мәнсубијјәт шәкилчиси олур; үчүнчү нөвдә исә I тәрәф јијәлик, II тәрәф мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир...

Беләликлә, мүәллим даһа бир хүсуси мәгсәди һәлл едир: кечмиш дәрси сорушур вә ону јени дәрсин мәнимсәдилмәси илә әлагәләндирир.

Бунун ардынча башга бир хүсуси мәгсәд кәлир. Мүәллим үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин дикәр мүһүм әламәтләрини мәнимсәтмәјә кечир. Шакирдләр баша дүшүрләр ки: 1) белә бирләшмәләрин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна билир; 2) тәрәфләр арасына истәнилән

гәдәр сөз артырмаг олур; 3) бу чүр бирләшмәләр чүмләнин мүрәккәб үзвү јериндә ишләдилир вә ики тәрәф бирликдә бир синтактик суала чаваб верир вә с. Бүтүн бу әламәтләр мәнимсәдилдикчә I вә II нөв бирләшмәләрлә мүгајисә едилир, беләликлә дә, кечмиш дәрс там тәкрар олунур, сорушулур.

Дәрс сона чатдыгда умуми дидактик мәгсәд һәјата кечирилмиш олур. Јә'ни шакирдләр үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин мүһүм әламәтләрини мәнимсәјирләр.

Көрүндүјү кими, дәрсин гаршысында дуран хүсуси мәгсәдләрин вәһдәти нәтичә е'тибары илә умуми мәгсәдә кәтириб чыхарыр. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, дәрсин структурасынын јени аспектдә шәрһи ән'әнәви структураны инкар етмир. Ән'әнәви структура заһири, јени аспектдә изаһ олунан структура исә дахили әлагәләри әкс етдирир. Дикәр тәрәфдән, вердијимиз дәрс нүмунәси сүбут едир ки, ән'әнәви структуранын компонентләри арасындакы мәнтиги ардычыллыг өзүнү һеч дә һәмишә горујуб сахлаја билмир. Мәсәлән, көһнә дәрсин сорушулмасы мәрһәләси бизим мисалда јени дәрсин мәнимсәдилмәси мәрһәләси илә бирләшмәли олду. Амма јени аспектдә шәрһ олунан структурада белә «позғунлуг» өзүнү көстәрә билмир: мөвзу, мәгсәд вә приjомлар системи ардычыллығы сабит галыр.

* * *

Үзәриндә дајанмаг истәдијимиз үчүнчү мәсәлә, артыг јухарыда гејд етдијимиз кими, орфографијаја аид өјрәдиләчәк гајдаларын минимумуну мүәјјән етмәклә әлагәдардыр.

Мүасир дилимиздә **савад** сөзү бир нечә мә'нада ишләдилир. Бу сөз кениш мә'нада **елмин әсасларына јијәләнмәк** анлајышыны ифадә едир. Дар мә'нада исә конкрет бир **елмин мүәјјән саһәсиндән баш ачмаг,** о саһәни јахшы билмәк фикрини өзүндә әкс етдирир. Мәсәлән, оху савады, јазы савады вә с. ифадәләрдә **савад** сөзү мәһз дар мә'нада ишләдилмишдир.

Орфографик савад дедикдә нәји баша дүшмәлијик? Шакирд дилин бүтүн орфографик гајдаларыны мәнимсәмәли вә она әмәл етмәлидирми? Бу, мүмкүндүрмү?

Сон методик әдәбијјатда бу барәдә мараглы мүлаһизәләрә раст кәлирик. Алимләр көстәрирләр ки, шакирдин орфографик вәрдишләрә јијәләнмәси маһијјәт е'тибары илә мүәјјән мәрһәләләрдән кечмәли, даһа доғрусу, өјрәдилән орфографик гајдаларын характери илә шакирдин јол вердији сәһвләр ара-

сында гаршылыглы əлагə əсас көтүрүлмəлидир. Бу чəһəтдəн ашағыдакы ардычыллыг көзлəнилсə, јахшы олар:

а) јазылышы илə дејилиши арасында фəрг олмајан сөзлəрин өјрəдилмəси башланғыч мəрһəлəни тəшкил едир: **ана, ата, от, су** вə с. Бу мəрһəлəдə јалныз һəрфбурахма сəһвлəри баш верир;

б) шакирд јазылышы илə дејилиши арасында фəрг олан сөзлəрин орфографијасыны өјрəнир вə бу мəрһəлəдə сəслə һəрфи ајыра билмəмəклə бағлы олан сəһвлəр бурахыр: **кəнд** əвəзинə **кəнт** јазыр вə с.;

в) үчүнчү мəрһəлəдə сəслə һəрф арасындакы мүнасибəтə əсасланан сəһвлəрин сајы азалыр, шакирд мүəјјəн гајдаларла өлчүлə билəн орфографик мəсəлəлəри тəдричəн дəрк етмəјə башлајыр;

г) дөрдүнчү мəрһəлəдə гајда илə өлчүлмəјəн, јалныз тарихи — əн'əнəви принсипə əсасланан сөзлəрин јазылышы мəнимсəдилир.

Бу мəрһəлəлəрлə мəктəб өз ишини битмиш һесаб едир. Бундан сонра орфографик гајдаларын дəрк олунмасы ајры-ајры шəхслəрин (мəктəб мə'зунларынын) өз үзəринə дүшүр. Мəсəлəн, мүхтəлиф елм саһəлəринə аид олан терминлəрин јазылышыны бура аид етмəк олар.

Тəəссүф ки, биз чох вахт буну нəзəрə алмыр вə һəр чүр сəһвə көрə шакирдин гијмəтини ашағы салырыг. Доғрудур, методика бу саһəдə мүəјјəн иш көрмүш, сəһвлəри **кобуд** вə **гејри-кобуд** олмагла ики јерə бөлмəји мəслəһəт билмишдир. Белə ки: а) бүтүн кечилəн вə мөһкəмлəндирилəн гајдалар, б) мүəјјəн гајдаларла өлчүлəн, в) јазылышы о гəдəр дə чəтинлик төрəтмəјəн вə с. сөзлəрə аид сəһвлəр кобуд сəһвлəр һесаб олунур.

1) Үмуми гајдаја табе олмајан, 2) өјрəдилмəмиш гајдаларла бағлы олан, 3) аз ишлəдилəн, 4) мəтбуатда мүхтəлиф шəкилдə јазылан вə с. сəһвлəр исə гејри-кобудлар сырасына дахил едилир.

Гејд едəк ки, мүəллимин **кобуд** вə **гејри-кобуд** сəһвлəри мүəјјəнлəшдирмəсинин өзү бир проблемə чеврилмишдир. Ејни характерə малик олан сəһви бир мүəллим кобуд, дикəри исə гејри-кобуд һесаб едир. Она көрə дə кобуд вə гејри-кобуд сəһвлəри мүəјјəнлəшдирмəк үчүн мүхтəлиф шəртлəр нəзəрə алынмалыдыр:

1) сəһв јазылыш сөзүн мə'насыны тəһриф едирми? Мəсəлəн, **тə'риф** əвəзинə **тəһриф** јазмаг чидди сəһвдир, амма **тəшбиһ** əвəзинə **тəшбеһ** јазмаг кобуд сəһв дејилдир.

2) Сəһвин бурахылмасы тəсадүфи һалдыр, ја јох? Ола билсин ки, чох јахшы охујан шакирд мүəјјəн психоложи вəзијјəтлə əлагəдар оларағ тəсадүфəн **јарпаг** əвəзинə **јарпағ** јазмышдыр. Буну кобуд сəһв сајмаг олмаз.

3) Бурахылан сəһв орфографик гајда илə бағлыдыр, ја мүстəсналыгла? Мəсəлəн, **луғəви** əвəзинə **луғəти** (мə'на) јазмаг кобуд сəһв ола билмəз.

4) Јазылышын сəһв олмасы сөзүн мəншəјини билмəмəклəми бағлыдыр? Мəсəлəн, **ашпаз** (ашбаз), **кəтхуда** (кəндхуда), **бүнөврə** (бинөврə) кими сөзлəрин мө'тəризəдəки кими, ја'ни сəһв јазылмасы етимоложија илə əлагəдардыр. Белə ки, шакирд **кəтхуда** сөзүнүн **кəнд, бүнөврə** сөзүнүн **бина** сөзү илə бағлы олдуғуну зəнн едир вə сəһвə јол верир.

Мəктəб бүтүн орфографик гајдалары мөһкəм мəнимсəдə билмəз. Биз өзүмүз (дилчи алимлəр) бə'зəн сөзү јазаркəн луғəтə бахмалы олуруг. Демəли, шакирддəн орфографијаны һəртəрəфли билмəји, бүтүн сөзлəри дүзкүн јазмағы тəлəб етмəјə һаггымыз јохдур. Она көрə дə ушаға əн зəрури гајдалары өјрəтмəк, галан һалларда бурахылан сəһвлəри она бағышламаг лазымдыр. Мəсəлəн, нүмунə үчүн ашағыдакылары гејд едəк (бунлары кобуд сəһв сајмаг олмаз):

1) Илк һечасындакы саити һəм е, һəм дə ə илə дејилəн вə ики чүр јазылан сөзлəрə аид бурахылан сəһвлəр: **пенчəк** əвəзинə **пəнчəк, пəнчəрə** əвəзинə **пенчəрə...**

2) Бə'зи һечаларындакы саитлəри һəм галын, һəм дə инчə дејилəн сөзлəрə аид бурахылан сəһвлəр: бабат[1]—бабəт, нағд—нəгд, бəхт—бахт, вəрəг—вараг, хəмир—хамыр, ганад—гəнəд, хəтир—хатир, иштаһа—иштəһа, хатират—хатирəт, часус—чəсус.

3) Тəркибиндəки саитлəр ə, **и** вə ја **ү, и** кими дејилəн сөзлəрə аид сəһвлəр: əмтəə—əмтиə, пəһлəван—пəһливан, сəјаһəт—сијаһəт, Видади—Вəдади, риајəт—рəајəт, бүллур—биллур, Фүзули—Физули вə с.

4) **и, ү** вə ја **у** илə дејилəн сөзлəрə аид сəһвлəр: алүминиум—алиминиум— алуминиум, увертүра—увертура, Лүксембург—Луксембург.

---

[1] Əввəл верилəн сөзлəр дүзкүн јазылыша аиддир, онун јанындача көстəрилəн вариант сəһв јазылыша.

5) Әслиндә бир һечалы олуб, лакин тәләффүздә саит артырылан сөзләр: гисим—гисм, өмүр—өмр, гејз—гејиз, зүлм—зүлүм, үзр—үзүр...

6) **и** вә **е илә** дејилән сөзләрә аид сәһвләр: тәшбиһ—тәшбеһ, сәфеһ—сәфиһ, тәсбеһ—тәсбиһ...

7) Мүхтәлиф һечаларында **иа, ио** олан сөзләр: социализм—сосјализм, аксиом—аксијом, милјон—миллион, милјард—миллиард...

8) Сонунда **а** сәси олан алынма сөзләрин јазылышы: драм—драма, молекул—молекула, схем—схема...

Бунлар јалныз нүмунәдир вә тәхмини характер дашыјыр. Әслиндә биз орфографик гајдаларын минимумуну һазырлајыб мәктәбләрә тәгдим етмәлијик. Бу, шакирдләрин јазы ишләрини објектив шәкилдә гијмәтләндирмәк үчүн чох фајдалы олар.

ФЕ'ЛИ СИФӘТЛӘРИН МӘНИМСӘДИЛМӘСИ

Досент **И. О. БАЈРАМОВ**

Мәктәб морфолокијасы курсунун ән чәтин мәнимсәнилән бөлмәләриндән бири дә фе'ли сифәтләрдир. Бу ондан ирәли кәлир ки, фе'ли сифәтләр өз тәбиәти е'тибары илә мүхтәлиф грамматик сөз групларынын бир сыра әламәтләрини өзүндә әкс етдирир. Белә ки, биз фе'ли сифәтләрдә әсас нигг һиссәләриндән олан сифәт вә фе'лин, бә'зән дә исмин әсас грамматик әламәтләринин ифадәсинә раст кәлирик. Доғрудур, фе'ли сифәт фе'л бәһсинә дахил олмагла онун бир формасыны тәшкил едир, лакин о, фе'лин елә бир формасыдыр ки, бурада һәрәкәт мә'насы әксини өзүнәмәхсус шәкилдә тапыр. Белә ки, фе'ли сифәтләр әшјанын һәрәкәтлә ифадә олунан әламәтини вә кејфијјәтини билдирмәклә фе'лин мә'насыны ифадә етдији һалда, әлагәдар олдуғу әшјаны әламәт вә кејфијјәт нөгтејинәзәрдән ајдынлашдырдығына көрә сифәт мә'насыны ифадә едир. Мәсәлән, **јазан шакирд** бирләшмәсиндәки **јазан** сөзү әшја билдирән **шакирд** сөзүнүн һәрәкәтлә ифадә олунан әламәтини билдирмәклә, фе'лә мәхсус бир мә'на ифадә едир, јә'ни мүстәгим јолла олмаса да, гејри-мүстәгим јолла **јазан** сөзү әшјанын һәрәкәтини билдирир вә буна көрә дә фе'лилик мәзмунуну кәсб едир. Ејни заманда һәмин бирләшмәдәки јазан сөзү әлагәдар олдуғу әшјанын әламәтини билдирир, ону мүәјјән чәһәтдән тә'јин едир, буна көрә дә **јазан** сөзү әлагәдар олдуғу әшјаја аид һәрәкәти билдирмәклә бәрабәр, һәм дә ону әламәт е'тибары илә тә'јин едир ки, бу мә'нада да **јазан** сөзү сифәт мәзмуну кәсб едир. Беләликлә, ејни бир бирләшмәдә ејни бир сөз, јә'ни **јазан** сөзү һәм фе'лик, һәм дә сифәт мәзмунуну өзүндә әкс етдирир. Бу јахынлыг фе'ли сифәтләрлә фе'лдән дүзәлән сифәтләр арасында өзүнү даһа чох көстәрир. Мәсәлән, **сағычы гадын** бирләшмәсиндәки **сағычы** сөзүнү **саған га-**

дын бирләшмәсиндәки **саған** сөзү илә мүгајисә едәк. **Сағычы** сөзү нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб вердији кими, **саған** сөзү дә нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб верир. Сағычы сөзү гадын сөзүнү, јә'ни әшјанын әламәтини билдирдији кими, саған сөзү дә һәмин әшјанын, јә'ни гадынын әламәтини билдирир. Истәр сағычы, истәрсә дә саған сөзүнүн һәр икиси фе'лдән—**сағ** сөзүндән дүзәлдилмишдир. Бу сөзләрин һәр икиси тә'јинедичи сөз олмагла, тә'јин етдикләри сөздән (гадын) әввәл кәлмишдир. Һәр икиси синтактик вәзифәсинә көрә чүмләнин тә'јини ола биләр. Буна бахмајараг, бу сөзләрдән биринчиси, јә'ни сағычы сөзү фе'лдән дүзәлән сифәт олмагла, сифәт бәһсинә дахил едилдији һалда, икинчиси, јә'ни **саған** сөзү фе'ли сифәт олмагла фе'л бәһсинә дахил едилир. Беләликлә, ајдын олур ки, фе'ли сифәтләр һәм фе'л, һәм дә үмумијјәтлә сифәтләрлә, хүсусилә фе'лдән дүзәлән сифәтләрлә бир сыра мүштәрәк әламәтләрә маликдир ки, бу да онун мәнимсәдилмәси ишини хејли чәтинләшдирир, тәдриси мүрәккәбләшдирир.

Буна көрә дә мүәллим шакирдләрин һәмин бәһсләр үзрә ашағыдакы биликләрә малик олмасына чалышмалыдыр.

I. Сифәт бәһси үзрә:

1) сифәтин грамматик мә'насы;
2) сифәтин чаваб вердији суаллар;
3) сифәтин гурулушча нөвләри, хүсусилә исим вә фе'лдән дүзәлән сифәтләр;
4) сифәтин дәрәчәләри;
5) сифәтин чүмләдә јери;
6) сифәтин синтактик вәзифәси.

II. Фе'л бәһси үзрә:

1) фе'лин грамматик мә'насы;
2) фе'лин суаллары;
3) фе'лләрдә тә'сир категоријасы;
4) фе'лләрдә тәсдиг вә инкарлыг категоријасы;
5) фе'лләрдә нөв категоријасы;
6) фе'лләрдә заман категоријасы;
7) фе'лин чүмләдә јери вә синтактик вәзифәси.

Беләликлә, ајдын олур ки, сифәт вә фе'л бәһсләри үзрә тәкрар етдириләчәк материалын шакирдләрә таныш олмасына бахмајараг, һәчмчә чох кенишдир. Бунун үчүн хүсуси дәрс

саатынын ајрылмасы даһа јахшы нәтичә верир. Һәмин дәрсдә мүәллим сифәт вә фе'л һаггында шакирдләрин әлдә етдикләри билији јада салыр, онларда фе'ли сифәтин мәнимсәнилмәсинә зәмин һазырлајыр.

Бу мәгсәдлә ичәрисиндә ејни сөз һәм сифәт, һәм **фе'л**, һәм дә фе'ли сифәт кими ишләнән мухтәлиф бирләшмә вә чүмләләр јазыб, онлар үзәриндә мүгајисә апармаг лазымдыр. Мәсәлән, көј от, от көјәрир, көјәрмиш от.

Бурада мүәллим шакирдләрин диггәтини биринчи бирләшмәдә **көј** сөзү үзәринә јөнәлдәрәк сорушур:

М. — Ким дејәр, **көј** сөзү һансы нитг һиссәсидир?

Ш. — Көј сөзү сифәтдир.

М. — Ким сифәтин әсас грамматик әламәтләрини көстәрә биләр?

Ш. — Сифәт әшја билдирән сөзлә әлагәдар олуб, онун әламәтини билдирир, нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур.

М. — Сифәт һаггында даһа нә дејә биләрсиниз?

Ш. — Сифәт әлагәдар олдуғу исимдән әввәл кәлир, чүмләнин, әсасән, тә'јини олур.

М. — **От көјәрир** чүмләсиндәки **көјәрир** сөзү һансы нитг һиссәсидир?

Ш. — Бу чүмләдәки **көјәрир** сөзү фе'лдир.

М. — Ким фе'лин әсас әламәтләрини сөјләјәр?

Ш. — Фе'л әшјаја аид һал вә ја һәрәкәт билдирир, нә еләди? нә едир? нә едәчәк? вә с. кими суаллардан биринә чаваб олур, әлагәдар олдуғу сөздән сонра кәлир вә чүмләнин хәбәри олур.

Бундан сонра шакирдләрин диггәти үчүнчү бирләшмәдәки **көјәрмиш** сөзүнә јөнәлдилир.

М. — Ким дејәр, **көјәрмиш** сөзү һансы сөзлә әлагәдардыр?

Ш. — **Көјәрмиш** сөзү дә әшја билдирән сөзлә әлагәдардыр.

М. — Бәс **көјәрмиш от** бирләшмәсиндәки **көјәрмиш** сөзү нә билдирир?

Ш. — **Көјәрмиш** сөзү дә **от** сөзүнүн әламәтини билдирир.

М. — Буну нәдән билирсиниз?

Ш. — Буну ондан билирик ки, **көјәрмиш** сөзү дә, **көј** сөзү кими, **от** сөзүндән әввәл кәлиб, ону тә'јин едир вә нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олур.

М. — Ким дејәр, бу хүсусијјәтләринә көрә **көјәрмиш** сөзү һансы нитг һиссәсинә охшајыр?

Ш. — Бу хүсусијјәтләринә көрә **көјәрмиш** сөзү сифәтә охшајыр. Чүнки **көјәрмиш** сөзү дә исимдән әввәл кәлир, онун әламәтини билдирир, нечә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур, чүмләдә исә тә'јин вәзифәсиндә чыхыш едир.

М. — Доғрудур. Инди **көјәрмиш** сөзүнүн фе'лә охшар хүсусијјәтләри үзәриндә фикирләшин.

Мүәллим фе'ли сифәтләринин фе'л вә сифәтләрә охшајан хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә билик вердикдән сонра, онун әсас фе'лдән фәргләнән чәһәтләрини дә шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. О, көстәрир ки, фе'ли сифәтләр әсас фе'лләрлә бир сыра охшар чәһәтләрә малик олсалар да, бә'зи хүсусијјәтләринә көрә ондан фәргләнир, елә буна көрә дә фе'лин хүсуси бир формасыны тәшкил едир. Бу фәргләндиричи чәһәтләр исә тәхминән ашағыдакылардыр:

1. Фе'ли сифәтләр әшјанын һәрәкәтлә ифадә олунан әламәтини билдирдији һалда, әсас фе'лләр әшјаја мәхсус иш, һал вә ја һәрәкәти билдирир. Мәсәлән, **саралмыш јарпаг, көјәрмиш от** бирләшмәләриндәки **саралмыш, көјәрмиш** фе'ли сифәтләри әлагәдар олдуғу јарпаг, от сөзләри илә ифадә олунан әшјанын әламәтини билдирдији һалда, **јарпаг саралмышдыр, от көјәрмишдир** чүмләләриндәки **саралмышдыр, көјәрмишдир** фе'лләри әлагәдар олдуғу әшјанын һәрәкәтини билдирир.

2. Әсас фе'лләр нә етди? нә едир? нә едәчәк? вә с. сualларындан биринә чаваб вердији һалда, онун бир формасыны тәшкил едән фе'ли сифәтләр нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб верир. Мәсәлән, **јазан шакирд** бирләшмәсиндәки **јазан** сөзү (фе'ли сифәт) нечә? нә чүр? һансы? суалларына чаваб олдуғу һалды, **шакирд јазыр** — чүмләсиндәки јазыр фе'ли нә едир? суалына чаваб верир.

3. Әсас фе'лләр әлагәдар олдуғу сөздән сонра кәлдији һалда, фе'ли сифәтләр әлагәдар олдуғу сөздән әввәл кәлир. Мәсәлән, **јазылмыш мәктуб** — бирләшмәсиндәки **јазылмыш** фе'ли сифәти әлагәдар олдуғу **мәктуб** сөзүндән әввәл кәлдији һалда, **мәктуб јазылмышдыр** — чүмләсиндәки **јазылмышдыр** фе'ли әлагәдар олдуғу **мәктуб** сөзүндән сонра кәлмишдир.

4. Әсас фе'лләр әлагәдар олдуғу сөздән сонра кәләрәк, онунла идарә әлагәси васитәси илә әлагәләндији һалда, фе'ли сифәтләр әлагәдар олдуғу сөздән әввәл кәләрәк, онунла јанашма әлагәси васитәсилә әлагәләнир. Мәсәлән, **јазан шакирд, охујан ушаг** бирләшмәләриндәки **јазан, охујан** фе'ли сифәтләри әлагәдар олдуғу **шакирд, ушаг** сөзләри илә јанашма әлагәси васитәсилә әлагәләндији һалда, **шакирд тапшырығы јазыр, ушаг китаб охујур** чүмләләриндәки **јазыр, охујур** фе'лләри әлагәдар олдуғу **тапшырығы, китаб** сөзләриндән сонра кәлмиш, онларла идарә әлагәси васитәсилә әлагәләнмишдир.

5. Әсас фе'лләр чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләндији һалда, фе'ли сифәтләр чүмләнин, әсасән, тә'јини вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән, **Охунан ше'рләр мараглы иди** чүмләсиндәки **охунан** фе'ли сифәти чүмләнин тә'јини олдуғу һалда, **мараглы ше'рләр охунду** чүмләсиндәки **охунду** фе'ли чүмләнин хәбәридир.

Көстәрмәк лазымдыр ки, фе'ли сифәтләр сифәтләрлә бир сыра охшар, мүштәрәк әламәтләрә малик олсалар да, бә'зи хүсусијјәтләринә көрә ондан фәргләнир. Бу фәргләндиричи хүсусијјәтләр исә ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Фе'ли сифәтләр әшјаја мәхсус әламәти билдирмәклә бәрабәр, онун мә'насында һәм дә һәрәкәт анлајышы олдуғу һалда, сифәтләр јалныз әламәт билдирир вә онун мә'насында һәрәкәт анлајышы јохдур.

2. Фе'ли сифәтләр фе'лә мәхсус заман, шәхс, тә'сир, тәсдиг вә инкарлыг, нөв категоријаларыны өзүндә әкс етдирдији һалда, сифәтләр бу категоријаларын һеч бирини өзүндә әкс етдирә билмир.

3. Фе'ли сифәтләр әламәт билдирмәклә бәрабәр, һәм дә өзүнү әламәтләндирән, мүәјјән бир чәһәтдән тә'јин едән башга бир сөзлә ишләнә билдији һалда, сифәтләр белә бир сөзлә ишләнә билмәз.

Беләликлә, мүгајисә јолу илә шакирдләр фе'ли сифәтләрин фе'л вә сифәтләрлә охшар вә фәргли чәһәтләрини шүурлу сурәтдә дәрк едирләр. Бу фүрсәтдән дә истифадә едәрәк, мүәллим фе'ли сифәтләрин сифәт бәһсинә дејил, фе'л бәһсинә дахил едилмәсинин әсас сәбәбини ајдынлашдырыр.

Беләликлә, фе'ли сифәтләри сифәт вә фе'лләрлә мүгајисә етмәк васитәсилә онлар арасында олан охшар вә фәргли хүсусијјәтләр ашкар едиләрәк, бу һагда шакирдләрдә мөһкәм тәсәввүр јарадылыр. Онлар фе'ли сифәтләрин һәм сифәтләрлә охшар вә фәргли хүсусијјәтләри, һәм дә фе'лләрлә охшар вә фәргли хүсусијјәтләри һаггында мөһкәм билик әлдә едирләр.

СЕМАНТИК — ГРАММАТИК ПРИНСИП ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ ТӘДРИСИНИН ӘСАСЫДЫР

Мәммәд ҺӘСӘНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Дурғу ишарәләринин мәнимсәдилмәсиндә мејдана чыхан чәтинликләрин мүхтәлиф сәбәбләри вардыр ки, бунлардан бири дә һәмин ишарәләрин гојулмасы принсипләринә дүзкүн әмәл етмәмәклә әлагәдардыр.

Дилчи алимләрин бир гисми дурғу ишарәләринин гојулмасына грамматик әсаслар бахымындан јанашмышлар. Онлар белә һесаб етмишләр ки, дурғу ишарәләри, башлыча олараг, чүмләнин грамматик гурулушуну мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә гојулур; бу ишарәләр нитги әјани шәкилдә синтактик һиссәләрә бөлүр, чүмләләри вә чүмлә үзвләрини ајырыр, нәтичәдә јазылы нитгин асан баша дүшүлмәсини тә'мин едир.

Икинчи гисим алимләр гејд едирләр ки, дурғу ишарәләри, һәм фикир вә һиссләри ифадә етмәјә, һәм дә јазылы нитги баша дүшмәји асанлашдырмаға хидмәт едир. Буна көрә дурғу ишарәләринин көмәји илә ифадә олунан мә'на чаларлыглары ики нөвә ајрылыр: биринчи һалда бу мә'на чаларлығы грамматик васитәләрлә сых әлагәдар олур. Буна көрә һәмин һалда дурғу ишарәси грамматик әсаслара көрә гојулур. Икинчи һалда бу мә'на чаларлығы нитгин грамматик тәрәфи илә гисмән әлагәдар олур. Одур ки, бурада дурғу ишарәси грамматик әсаслара көрә дејил, билаваситә мә'на әсасларына көрә гојулур. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, дурғу ишарәләри, башлыча олараг, ики әсаса—мә'на вә грамматик әсаслара көрә гојулур.

Дилчи алим вә методистләрин үчүнчү гисми дурғу ишарәләринин ишләдилмәсинә интонасијаја әсасланмыш вә беләликлә дә, дурғу ишарәләринә ифадә едилән фикрин мә'насындан, һабелә чүмләнин синтактик гурулушундан ајрылыгда бахмышлар. Мәсәлән, көркәмли алим А. М. Пешковски интонасијаны дурғу ишарәләринин башлыча әсасы, амили һесаб етмиш вә јазмышдыр ки, шакирдләрә дурғу ишарәләри гајдаларыны ешитмә әсасына көрә өјрәтмәк лазымдыр; бурада чүмләнин синтактик гурулушу нәзәрә алынмамалыдыр.

Проф. А. М. Пешковскијә көрә, дурғу ишарәләри нитгин ритмини, мелодијасыны (интонасијасыны) билдирмәјә хидмәт едир.

Интонасија вә дурғу ишарәләриндән бәһс едәркән проф. А. В. Текучев белә нәтичәјә кәлир ки, интонасија бүтүн һалларда дурғу ишарәләрини мүәјјәнләшдирән әсаслы, е'тибарлы васитә дејилдир. Дурғу ишарәләри јазылы нитг фактыдыр, интонасија исә ешидилмәклә гавранылан шифаһи нитг фактыдыр.

Проф. А. В. Текучевин фикринчә, мүәјјән һалларда дурғу ишарәси илә интонасија арасында там ујғунлуг олур. Лакин бу, өзлүјүндә һәлә тәк-тәк һаллара әсасән дурғу ишарәси илә интонасијаја ејни мүнасибәт бәсләмәјә һагг вермир. Тәчрүбә көстәрир ки, јазан шәхс дурғу ишарәси гојаркән һеч дә һәмишә интонасијаја әсасланмыр. О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Әлбәттә, бурадан белә бир нәтичә чыхармаг олмаз ки, мәктәбдә дурғу ишарәләринин өјрәдилмәси заманы интонасија илә мәшғул олмаг лазым дејилдир. Әксинә, интонасија илә мүнтәзәм мәшғул олмаг лазымдыр ки, шакирдләр дурғу ишарәләри илә интонасија арасындакы мүнасибәти дәрк едә билсинләр». (А. В. Текучев, «Методика преподаванија русского јазыка в среднеј школе», Учпедгиз, Москва, 1958, стр. 384).

Проф. С. И. Абакумовун фикринчә, интонасија вә фасиләнин көмәји илә шифаһи нитгдә елә мә'на чаларлыглары јаратмаг олур ки, буну јазылы нитгдә дурғу ишарәләри васитәси илә вермәк мүмкүн дејилдир. Лакин башлычасы будур ки, интонасија апарычы дејилдир. Үмумиликдә о (интонасија) өзү чүмләнин мә'насы илә бағлыдыр. Буна көрә дурғу ишарәләринин ишләдилмәси тәкчә интонасијадан јох, чүмләнин мә'насындан да асылыдыр.

Дурғу ишарәләринин өјрәдилмәсиндә интонасијанын ролундан данышаркән проф. В. А. Добромыслов да мараглы вә фајдалы фикирләр ирәли сүрүр.

О јазыр ки, дурғу ишарәси гајдаларыны өјрәдәркән тәкчә интонасијаја инанмаг, е'тибар етмәк аздыр; бурада дәгиг мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр ки, дурғу ишарәси һансы һалда интонасијаја ујғун кәлир, һансы һалда јох.

Проф. В. А. Добромыслов бу фикри кенишләндирәрәк тәсдиг етмишдир ки, интонасија илә дурғу ишарәси арасындакы гаршылыглы әлагә, һеч шүбһәсиз, јалныз имла јазыларда дејил, үмумијјәтлә, чанлы данышыгла әлагәдар олан бүтүн јазылы чалышмаларда нәзәрә алынмалыдыр. Јохса шакирдләр данышанын, диктә едәнин интонасијасыны дүзкүн баша дүшмәз, интонасија илә фасилә арасындакы гаршылыглы әлагәнин мүрәккәб вә чәтин мәсәләләрини ајдынлашдыра билмәзләр.

Көркәмли педагог Г. П. Фирсов дурғу ишарәләринин мәнимсәдилмәсиндә интонасијанын мүһүм грамматик васитә олдуғуну тәсдиг едир вә јазыр ки, интонасија, әсасән, чүмләнин сонунда ишләнән дурғу ишарәләрини (нөгтәни, суал вә нида ишарәсини) әһатә едир. Бундан әлавә, һәмчинс үзвләр арасында, бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләрдә дә дурғу ишарәси ишләтмәкдә интонасија әсас көмәкчи васитәдир.

Беләликлә, дурғу ишарәләринин гојулмасы принсипләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә проф. А. В. Текучев даһа дүзкүн мөвге тутур, даһа әсаслы фикир сөјләјир. О јазыр ки, мүасир рус дилиндә дурғу ишарәләри тәкчә бу вә ја дикәр принсип әсасында гојулмур; о, бир сыра принсипләрин — грамматик вә мә'на, еләчә дә интонасија әсасларынын вәһдәти әсасында гојулур.

Демәли, А. В. Текучевин фикринчә, дурғу ишарәләри тәдрисинин үсул вә јоллары һәмин принсипләрин вәһдәти әсасында мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Азәрбајчан дилчилијиндә (З. Будагова, Р. Рүстәмов, «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри», Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1965; Ч. Әфәндијев, «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» (1 мәгалә), Әдәбијјат вә Дил Институтунун әсәрләри, V чилд, Бакы, 1953, сәһ. 49—61; М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, 6—8-чи синифләр үчүн «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1969, сәһ. 149—161; М. Адилов, «Фе'ли бағлама вә веркүл», «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» (Методик мәгаләләр мәчмуәси), биринчи бурахылыш, Бакы, 1961, сәһ. 15—20) вә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасында (А. Абдуллајев, «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы», Азәртәдрисиәшр, Бакы, 1964, сәһ. 238—252; М. М. Гасанов, «Методика преподаванија пунктуатсија в 5—8 классах» (автореферат), Баку, 1964; М. Һәмзәјев, «Дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәси психолокијасына даир», Азәртәдрисиәшр, Бакы, 1963; М. Һәсәнов, «Дурғу ишарәләринин тәдриси», «Азәрбајчан дилинин тәдриси», II һиссә, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1965, сәһ. 169—190) дурғу ишарәләринин гојулмасы илә әлагәдар фикирләри ики гисмә ајырмаг олар.

Дилчиләрин бир гисминә көрә, дурғу ишарәләринин гојулмасында чүмләнин синтактик гурулушу әсас көтүрүлмәли, ифадәнин мәзмуну она табе тутулмалыдыр. Мәсәлән, филоложи елмләр доктору М. Адиловун фикринчә, дурғу ишарәләринин конкрет гајдалары һәмишә ифадәнин синтактик гурулушундан асылыдыр. Сөзләр анчаг чүмләдә бир-бири илә рабитәјә кирир вә анчаг чүмләдә ајдын мә'на билдирир. Әлбәттә, дурғу ишарәләринин дүзкүн ишләдилмәсиндә ифадәнин мәзмуну да мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Лакин бу мәзмунун өзү дә јенә синтактик гурулушла әлагәдардыр.

Еләчә дә филоложи елмләр намизәди Ч. Әфәндијев дурғу ишарәләринин гојулмасында синтактик әсаслара үстүнлүк верир. О јазыр ки, дурғу ишарәләринин ишләдилмәси ганунлары, үмумијјәтлә, синтактик тәләбләрдән ирәли кәлир. Буна көрә дә дурғу ишарәләри һаггында биткин ганунлар вермәк мүмкүн олур. Беләликлә дә, ваһид бир принсип јараныр ки, һамынын бу принсип әсасында һәрәкәт етмәси лазым вә ваҹиб олур.

Ч. Әфәндијев, бунунла белә, дурғу ишарәләринин ишләдилмәсиндә ифадәнин мәзмунунун да мүһүм рол ојнадығы фикрини ирәли сүрүр вә һәмин мәзмунун интонасија илә сых әлагәдар олдуғуну тәсдиг едир. О, јазыр ки, биз фикримизи анладаркән ишләтдијимиз сөз, тәркиб вә чүмләләри, онларын мәзмунларындан асылы олараг, мүхтәлиф нөвлү вә мүхтәлиф өлчүлү тон, сүр'әт вә фасиләләрлә ифадә едирик. Данышыгда бу чүр интонасија фәргләрини јазыда екс етдирмәк үчүн мүхтәлиф ишарәләрдән истифадә едилир, чүнки һәр интонасијанын өзүнә мәхсус ишарә формасы вардыр.

Алимләрин икинчи гисминин фикринчә, дурғу ишарәләринин ишләдилмәсиндә чүмләнин мәзмуну, синтактик гурулушу илә јанашы, интонасија да мүһүм рол ојнајыр. Фактлара мүрачиәт едәк.

Педагожи елмләр доктору, проф. А. Абдуллајев дурғу ишарәләринин әсасларындан данышаркән белә јазыр: 1) диктә едилән мәтнин интонасија вә фасиләләри илә һесаблашмаг лазымдыр; 2) имла јазыда мәтни мә'нача битмиш һиссәләрә бөлмәји нәзәрә алмадыгда јазан мәтни тамамилә анлаја билмәз вә ја өз билдији кими анлар. Лакин дурғу ишарәләрини ејни заманда диктә едилән мәтнин тәләффүз хүсусијјәтләринә әсасән дә ишләтмәк олмаз. Дурғу ишарәләрини чох вахт мәтндә ирәли сүрүлән фикрин мә'насыны вә ејни заманда онун синтактик гурулушуну нәзәрә алыб ишләтмәк лазымдыр.

Дурғу ишарәләринин грамматик (синтактик) вә интонасија әсаслары үзрә гојулмасы фикри мәктәб грамматикасында да өз әксини тапмышдыр.

Дурғу ишарәләринин мүкәммәл мәнимсәнилмәси грамматик материалы јахшы билмәклә дә сых әлагәдардыр. Мәсәлән, хүсусиләшән чүмлә үзвләрини дүз вә тез мүәјјәнләшдирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, буну билмәк лазымдыр ки, хүсусиләшмиш үзвләр бу вә ја дикәр чүмлә тәркибиндә мүстәгиллик тәшкил едир; белә үзвләр чүмләдә дикәр чүмлә үзвләриндән хүсуси интонасија вә фасилә илә ајрылыр ки, бу да јазыда веркүл ишарәси илә гејд едилир. Демәли, хүсусиләшмәнин тәдрисиндә диггәт, башлыча олараг, үч әсас мәсәлә үзәринә: мә'на, интонасија вә фасилә, еләчә дә дурғу ишарәләри үзәринә јөнәлмәлидир.

Бүтүн јухарыда дејиләнләр белә бир нәтичә чыхармаға әсас верир ки, дурғу ишарәләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә бир принсип, јә'ни семантик—грамматик принсип әсас јер тутур. Дурғу ишарәләри илә интонасијанын әлагәсинә кәлдикдә исә билмәк лазымдыр ки, интонасија чүмләдә ифадә едилән мә'на илә сых бағлыдыр. Интонасија, фикрин ифадәсиндәки мәгсәд вә мә'надан асылы олараг дәјишдији кими, бу вә ја дикәр мә'нанын дүзкүн ифадәсинә хидмәт дә едир. О (интонасија), сөз бирләшмәләрини чүмләдән фәргләндирир, чүмләнин мәгсәдә көрә нөвләрини мүәјјәнләшдирир. Интонасија чүмләнин ифадә васитәләринин ән характерик әламәтләриндән бирідир.

Демәли, интонасија фикрин ифадәси үчүн ән мүһүм синтактик васитәдир. Дурғу ишарәләринин әсасында тәбии олараг интонасија вардыр, ону (интонасијаны) синтаксисдән, нитгин мә'насындан ајырмаг олмаз.

СОРҒУДА НИТГ ИНКИШАФЫ ИМКАНЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин елми әмәкдашы.

Сон илләрдә Азәрбајчан дили тә'лиминин практик истигамәтдә гурулдуғу вә нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәси мәсәләсинә чидди диггәт јетирилдијиндән шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндә хејли инкишаф нәзәрә чарпыр. Инди шакирдләримиз көзәл сөз вә ифадәләр сечиб ону јерли-јериндә ишләтмәк, ејни бир фикри әввәлкиндән даһа аһәнкдар сәсләшән башга формаларда гурмаг, ајдын, сәлис вә емосионал тә'сирлә данышмаг, аз сөзлә чох мә'на ифадә етмәк вә с. кими мүәјјән мүсбәт вәрдишләр газанмышлар. Лакин бунунла белә, онларын јазылы вә шифаһи нитгләриндә долашыглыг вә сөнүклүк һаллары һәлә дә өзүнү көстәрмәкдәдир. Әксәр шакирдләрин нитги «инсаны гыздырмајан ај ишығына бәнзәјир» (М. Калинин). Әтрафа ишыг сачыр, лакин истиси һисс олунмур.

Шакирдләрин нитгиндә көк салмыш јоручу аһәнк вә ифадә сөнүклүјүнүн сәбәбләри арашдырылдыгда белә мә'лум олур ки, онларын нитг инкишафына мәнфи тә'сир көстәрән сәбәбләрдән бири дә сорғу заманы нитг инкишафы мәсәләсинә лазыми диггәт јетирилмәмәсидир. Мүшаһидә етдијимиз 80-а јахын Азәрбајчан дили дәрсләринин 60-да сорғу заманы нитг инкишафы мәсәләсинә әһәмијјәт верилмәдији дедикләримизи бир даһа сүбут едир. Һалбуки педагокика, методика елми вә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси көстәрир ки, сорғу

просесиндә дә шакирдләрин нитг инкишафына тә'сир көстәрән бир сыра көзәл имканлар вардыр.

Һәмин имканлардан бири сорғу заманы шакирдләрин сәһв дедији сөз, ифадә вә чүмләләрә дүзәлиш верилмәси вә нитг нөгсанларынын арадан галдырылмасыдыр.

Мә'лумдур ки, сорғуја чәлб едилән шакирдләр өз нитгләриндә муәјјән гәдәр сөз, ифадә вә услуб сәһвләринә јол верирләр. Бу сәһвләр муәллим тәрәфиндән јериндәчә дүзәлдилмәзсә, шакирдләрин нитгиндә камилләшмәјә доғру инкишаф олмаз. Буна көрә дә мәктәб тәчрүбәси тәсдиг едир ки, муәллим шакирдләрин нитгиндә нәзәрә чарпан һәр бир сәһви дүзәлтмәли вә һәмин сәһви онлара дәрк етдирмәлидир. Мәсәлән, мушаһидә етдијимиз дәрсләрин бириндә сорғуја чәлб едилмиш шакирдләрдән бири чаваб вердији «Сифәт» мөвзусу илә әлагәдар ашағыдакы чүмләни нумунә көстәрди: Ханын **мәһарәтли** сәси инчә мусиги сәдасына гарышараг әтрафдакылары мәст едирди.

Көрүндүјү кими, бу чүмләдә шакирд **«мәлаһәт»** сөзү әвәзинә сәһвән **«мәһарәт»** сөзү ишләтмиш вә бурада сәһв етдијини һеч ағлына belə кәтирмәмишди. Чүнки бу ики мәфһум арасындакы лексик мә'на фәрги она ајдын дејилди. Одур ки, муәллим синфин фәал иштиракы шәраитиндә **«мәлаһәт»** вә **«мәһарәт»** сөзләринин мә'на фәргини ајдынлашдырмаг јолу илә һәмин шакирдин сәһвини өзүнә анлатды. Һәтта габагчыл муәллимләр шакирдләрин нитгиндә белә сәһвләрдән биринә раст кәлдикдә, бу гәбилдән олан бүтүн башга нитг гусурларыны да ләғв етмәк үчүн онлары ашағыдакы нөв тәмринләр үзрә чалышдырырлар.

Чалышма 1. Чүмләләрдә сәһв ишләдилмиш сөз вә ја ифадәләри дүзкүнләри илә әвәз едиб, бунлар арасындакы мә'на фәргини изаһ един.

1. Чејран дүзүндә памбыг әкилмәси һаггында узун **мусаһибә** кетди, лакин јенә дә Ләтиф киши дејән олду.

2. Ојунун 45-чи дәгигәсиндә **һәким** бајрағыны галдыраpаг гонаглара чәримә топу е'лан етди.

3. Дәрә Бәшир өз дилиндән **интизам** верди ки, ики күнәчәк колхозун итән даналарыны тапыб кәтирәчәк.

4. Машынымызын **сурәти** кетдикчә азалырды.

5. Мән бу һалда онун **мә'чазыны** позмаг истәмирәм, кедиб сонра кәләрәм.

6. Инсан әли чошгун чајларын **мачәрасыны** дәјишир, сусуз сәһралары чана кәтирир.

Һәмин тапшырығын тәләби үзрә шакирдләр гәсдән сәһв ишләдилмиш сөз вә ифадәләри тапараг **«мусаһибә»** әвәзинә **«мубаһисә»**, **«һәким»** әвәзинә **«һаким»**, **«интизам»** әвәзинә **«илтизам»**, **«сурәт»** әвәзинә **«сүр'әт»**, **«мәчаз»** әвәзинә **«мәзач»** вә **«мачәрасы»** әвәзинә **«мәчрасы** сөзләринин ишләнилмәли олдуғуну көстәрир вә бу охшар сөзләр арасындакы мә'на фәргини изаһ едирләр. Бу да, онларын нитг инкишафына хејли көмәк едир.

Сөзсүз ки, сорғу заманы шакирдләрин нитгиндә тәсадүф едилән сәһвләр јалныз сөз вә ифадә сәһвләриндән ибарәт олмур. Чох заман сорғуја чәлб едилән шакирд һәр һансы мөвзу илә әлагәдар изаһат верәркән өз фикирләрини грамматик вә ја услуби чәһәтдән нөгсанлы чүмләләр формасында гурурлар ки, бу нөв сәһвләрин дүзәлдилмәси дә, өз нөвбәсиндә, шакирдләрин нитг инкишафына муcбәт тә'сир көстәрир.

Мәсәлән, мушаһидә заманы «Хүсуси исимләр» мөвзусу илә әлагәдар фәрди сорғуја чәлб едилмиш шакирдләрдән бири услуби чәһәтдән нөгсанлы олан белә бир чүмлә ишләтди:

— Даһи Азәрбајчан шаири Низами Кәнчәви 1209-чу илдә вәфат етмишдир.

Көрүндүјү кими, бурада шакирд даһи сифәтини Низами Кәнчәви исминә аид етмәји нәзәрдә тутдуғу һалда, һәмин сөзү Азәрбајчан исминдән әввәл ишләтмиш вә услубу ағырлатмышдыр. Буна көрә дә муәллим шакирдә ајдынлашдырды ки, һәмин чүмләни «Азәрбајчанын даһи шаири Н. Кәнчәви 1209-чу илдә вәфат етмишдир» шәкилиндә демәк даһа доғру оларды.

Демәли, дәриндән диггәт јетирилдикдә «Сорғу бу вә ја дикәр шәкилдә шакирдләрин нитг инкишафына тә'сир едир. Лакин бу тә'сир тәкчә шакирдин сәһв дедији сөз вә чүмләнин дүзәлдилмәсиндән ибарәт дејилдир.

...Сорғу заманы... шакирддән нитгини даһа конкрет вә ифадәли формада гурмағы тәләб етмәлидир...»[1]. Башга сөзлә, сорғу заманы шакирдләрин нитг инкишафыны јүксәлтмәк јолларындан бири дә ејни бир фикри мухтәлиф чүмлә формаларында ифадә етдирмәкдир. Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләриндә нәзәрә чарпан ән бөјүк гусур онларын ејни фикри мухтәлиф чүмлә формаларында ифадә етмәји бачармамаларыдыр. Шакирдләр китаб

[1] Бах: Н. Г. Дайри, «Обучающие значения опроса учащихся», «Советская педагогика», 1953, № 3, стр. 27—28.

чүмләләринин әсири олараг бу вә ја дикәр мәзмуну өз сөзләри илә ифадә етмәји бачармырлар. Бу чидди гүсуру арадан галдырмаг үчүн сорғунун бир сыра өјрәдичи имканларындан истифадә етмәк лазымдыр.

Габагчыл мүәллимләр Азәрбајчан дили дәрсләри үзрә сорғу апараркән шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитг бачарығыны инкишаф етдирмәк үчүн бә'зән грамматик вә үслуби чәһәтдән дүзкүн ифадә едилмиш һәр һансы фикри дә дикәр бир чүмлә формасында јенидән ифадә етмәји шакирдләрдән тәләб едирләр. Бу илк бахышда, јерсиз тәкрар вә вахт итирмәк кими көрүнсә дә, нәтичә е'тибары илә шакирдләрин нитг јеткинлијинә чох бөјүк тә'сир көстәрир. Мәсәлән, мүшаһидә етдијимиз дәрсләрин бириндә (Чәбрајыл рајону М. Горки адына орта мәктәбин VIIс) мүәллим шакирдләрин ејни бир фикри мүхтәлиф чүмлә формасында ифадә етмәк бачарыгларыны јүксәлтмәк үчүн ашағыдакы мәзмунда мүсаһибә апарды.

Ш. — Ја баш үзвләр вә ја баш үзвләрлә бирликдә 2-чи дәрәчәли үзвләр дә иштирак едән чүмләјә бүтөв чүмлә дејилир. Мәсәлән: Азәрбајчан мәһсулдар бир өлкә кими мәшһурдур. Бу чүмлә, бүтөв чүмләдир.

М. — Доғрудур. Сән һәмин бу чүмләни дикәр чүмлә формасында даһа нечә ифадә едәрсән?

Ш. — ССРИ-нин мәһсулдар республикаларындан бири дә Азәрбајчандыр.

М. — Јахшы. Ким бу чүмләни бир гәдәр кениш шәкилдә ифадә едәр?

Ш. — Азәрбајчан өзүнүн бол тахылы, фәраш памбығы, гумаш ипәји, учсуз-бучагсыз мејвә бағлары вә зәнкин јералты сәрвәтләри илә өлкәмиздә мәшһурдур.

Башга бир мисал.

Бакы шәһәри 31 нөмрәли мәктәбин V[а] синфиндә мүәллим «Фе'лин мә'нача нөвләри» мөвзусуну шакирддән сорғу едәркән фикри башга синоним чүмлә формасында ифадә етмәк шәклиндә шакирд нитгини инкишафына ашағыдакы шәкилдә диггәт јетирди:

М. — Фе'лин мә'нача һансы нөвләри вардыр?

Ш. — Фе'лин мә'нача дөрд нөвү вардыр: мәчһул, гајыдыш, гаршылыг вә мүштәрәк вә ичбар.

М. — Доғрудур. Бу фикри башга чүмлә формасында даһа нечә ифадә едә биләрсән?

Ш. — Дүзәлтмә фе'лләрин мә'нача: мәчһул, гајыдыш, гаршылыг вә мүштәрәк вә ичбар кими нөвләри вардыр.

М. — Ким бу фикри даһа башга формада ифадә едә биләр?

Ш. — Мәчһул, гајыдыш, гаршылыг вә мүштәрәк вә ичбар фе'лин мә'на нөвләри һесаб олунур вә с.

Даһа бир мисал.

Мүшаһидә етдијимиз дәрсләрин бириндә (190 нөмрәли мәктәбин VI синфи) «Тә'јин» мөвзусу илә әлагәдар сорғуја чәлб едилмиш шакирд: «Һәјәтләрдәки һүндүр говаг ағачлары кәндимизә хүсуси көзәллик верир» чүмләсини нүмунә көстәриркән мүәллим сорушду:

— Нүмунә көстәрдијин чүмләдә һүндүр сөзүнү ејни мә'нада ишләнән башга һансы сөзлә әвәз етмәк мүмкүндүр?

Ш. — Һәмин чүмләдә һүндүр сөзүнү ејни мә'на верән **уча, јүксәк, әл чатмаз, сәмалара чан атан, гәлби** вә с. сөзләрлә әвәз етмәк дә мүмкүндүр.

М. — Бәс уча сөзүнүн антоними һансы сөзләр ола биләр?

Ш. — Уча сөзүнүн антоними алчаг, көдәк, гысабој, балача, төрә вә с. сөзләри ола биләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, сорғу заманы шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк диалект (шивә) сәһвләринин арадан галдырылмасы вә әдәби дил нормаларынын мәнимсәдилмәси јолу илә дә һәјата кечирилә биләр. Башга сөзлә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитг гүсурларынын мүәјјән бир һиссәси дә јерли диалект сөзләриндән истифадә едилмәси вә әдәби дил нормаларынын позулмасы илә бағлыдыр. Бу чүр гүсурлары арадан галдырмадан шакирдләрдә јүксәк нитг вәрдишләри ашыламаг мүмкүн дејилдир. Чүнки шакирдләрин нитгиндә тәсадүф едилән диалект сәһвләри әлван күлләр јетишдириләчәк саһәдәки јарамаз алаг отларына бәнзәјир. Бу јарамаз алаг отларыны гопарыб атмадан һәмин саһәдә үрәк охшајан лаләзар јетишдирмәк олмаз. Лакин нитги диалект сөзләриндән тәмизләмәк, сафлашдырмаг вә һамыја таныш олан әдәби инчиләрлә бәзәмәк нә нәсиһәт, нә дә зор күчүнә баша кәлмәз. Бунун үчүн Азәрбајчан дили тә'лиминин нитги сафлашдырма имканларындан ардычыл вә сәмәрәли шәкилдә истифадә етмәк лазымдыр.

Бу чәһәтдән сорғунун әлверишли имканлары даһа чохдур. Чүнки шакирдләрин диалект сәһвләринин ашкар едилмәси

тә'лимин дикәр мәгамларына нисбәтән сорғу заманы даһа чох нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, сорғу заманы тәсадүф олунан диалект сәһвләринин арадан галдырылмасы вә һәмин сәһвләрлә әлагәдар әдәби дил нормаларынын мәнимсәдилмәсинә даир тәчрүбәдән алынан бир факта диггәт јетирәк.

VII синифдә «Јер будаг чүмләси» мөвзусу үзрә сорғуја чәлб едилмиш шакирд белә бир нүмунә көстәрмишди: һана зәнк едирәмсә, чаваб верән олмур.

Көрүндүјү кими, бу чүмлә принсип е'тибары илә сәһв дејилдир. Бурада «Һана зәнк едирәмсә» јер будаг чүмләси, «Чаваб верән олмур» исә баш чүмләдир. Лакин шакирд һәмин чүмләдә һара,һансы јана кими мөвчуд әдәби дил сөзләриндән бири әвәзинә һана диалект сөзүнү ишләтмәкдә сәһв етмишдир. Әлбәттә, бу имкандан истифадә едәрәк шакирдләрә диалект сөзү илә нормалашмыш әдәби дил сөзләри арасындакы фәрги анлатмаг лазым кәлир. Лакин јалныз бир сөз үзәриндә һәмин фәрги анлатмаг олмаз. Буна көрә дә синифдә о гәбилдән олан бир сыра дикәр диалектик сәһвләри (мәсәлән, ора, о јана әвәзинә она; бура, бу јана әвәзинә бана вә с.) һаггында да изаһат иши апарылды. Һабелә бурада диалект шәраити илә әлагәдар мејдана чыхан башга сөзләр (мәсәлән, күфләт—күлфәт әвәзинә, битөв—бүтөв әвәзинә, биләв—бүләв әвәзинә, хачар—ачар әвәзинә, гачы—гајчы әвәзинә, ағмирчәк—ағбирчәк әвәзинә вә с.) һаггында да мүсаһибә ачылараг онларын бә'зиләри дилчилик мөвгеиндән тәһлил едилди. Чүнки шакирдләр дилдә мөвчуд олан ассимилјасија, диссимилјасија, метатеза, протеза, диереза вә с. кими фонетик һадисәләр һаггында үмуми тәсәввүрә малик олмадыгча, онлар нә үчүн мәһз Ирамиз дејил, Рамиз, истәкан дејил, стәкан, зәрәл дејил, зәрәр, бүччә дејил, бүдчә вә с. демәк (вә јазмаг) лазым олдуғуну шүурлу сурәтдә дәрк етмирләр.

Әлбәттә, сорғу заманы шакирдләрин нитгиндә тәсадүф олунан диалект гүсурларыны јалныз јухарыда дејилән изаһат јолу илә арадан галдырмаг мүмкүн дејилдир. Тәчрүбә көстәрир ки, диалект сәһвләринин ислаһ олунмасы үчүн шакирдләри мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтмәк даһа фајдалыдыр.

Нүмунә үчүн һәмин чалышмалардан бир нечәсинин мәзмунуна диггәт јетирәк:

Чалышма 1. Ашағыдакы сөзләрдән һансыны ишләтмәк дүзкүндүр? Онлары сечиб јазын вә сәбәбини изаһ един.

Товла—төвлә; бүччә—бүдчә; офлах—охлов; хамыр—хәмир, Тафтых—Тапдыг; Сәмәнд—Сәмәд, Ирза—Рза, шаат—шаһид; сахат—саат вә с.

Чалышма 2. Мәтни дәфтәринизә көчүрүн. Диалект сөзләрини тапыб алтындан хәтт чәкин вә әдәби дил гаршылығыны көстәрин.

Бизим јахшы босданымыз вар. Гағам орада соған, тырф, гыжы, нана, рејхан вә с. әкмишди. Быннан башга, босданымызда хијар, мамадор, гартопу да вардыр.

Биз босдан мәһсулумузу һәм өзүмүз јејир, һәм дә гоумгоншумуза веририк вә с.

Шакирдләрин нитг инкишафына мане олан сәбәбләрдән бири дә нитгдә түфејли сөз, варваризм вә с. истифадәдир, сорғу заманы шакирдләр материалы јахшы билмәдикдә вә ја әзбәр өјрәндикләри фактлары јада салмаг үчүн вахт газанмаг мәгсәди күддүкдә нитгдә «шеј», «зад», «һим» вә с. кими хејли мигдар түфејли сөзләр ишләдирләр ки, бунлара лагејд бахмаг олмаз. Белә сөзләри нитгдән узаглашдырмаг үчүн шакирдләр гаршысында чидди тәләбләр гојулмалыдыр. Әлбәттә, шакирдә түфејли сөзләрдән истифадә етмәји гадаған етдикдә онларын вәрдиш етдији бу сөзләрдән ајрылмасы чох чәтинлик төрәдир. Лакин бу тәләб тәдричән шакирдин нитгинин сәлистләшмәсинә көмәк едир. Бурада техники тә'лим васитәләриндән, хүсусилә магнитофондан истифадә етмәк чох әлверишлидир. Чүнки шакирд өзүнүн лентә јазылмыш долашыг нитгини ешитдикдә чох бөјүк мәс'улијјәт һисс едир вә тәдричән тәмиз данышмаға алышыр.

Сорғу заманы шакирд нитгинин гәлизләшмәсиндә бә'зән башга дилләрин тә'сири дә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, «Бизим аиләмиз» мөвзусунда инша јазыја һазырлыг мәшғәләсиндә бир шакирдин (Б) дилиндән ешидилир: ...Мәним атам завгардыр. О, мәни һәр суббота өзү илә загран киноларына апарыр. Мән атамы чох севирәм...

Белә һалларда шакирдә нитгдә лүзумсуз јерә ишләдилмиш рус кәлмәләрини әвәз едән доғма сөзләримизи танытмағын вә чүмләләри јухарыдакы шәкилдә ишләтмәјин зәрәрли чәһәтини баша салмагын бөјүк фајдасы вардыр.

Үмумијјәтлә, сорғу заманы шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үзрә апарылачаг ишләрин саһәси чох бөјүкдүр. Бу саһәләри тәдгиг едиб, шакирдләрин нитг инкишафыны јүксәлтмәк ишимизә бөјүк фајда верә биләр.

4. Зак. 1858

ШИФАҺИ НИТГИН ЈАЗЫ ВӘРДИШЛӘРИНИН ФОРМАЛАШМАСЫНА ТӘ'СИРИ ҺАГГЫНДА

Баһадур НӘЧӘФОВ,
Лачын рајонундакы Вағазин орта мәктәбин мүәллими.

Шакирдләрдә көзәл данышыб јазмаг арзусу һәлә лап ушаглыг вә кәнчлик чағларындан башлајыр. Бу арзуну һәгигәтә чевирмәк вә ону истигамәтләндирмәк әсасән, мүәллимин үзәринә дүшүр. Дүнјада мәшһур олан сөз усталары вә натигләр дә бу чүр вәрдиши бирдән-бирә әлдә етмәмишләр. Дејилдијинә көрә, мәшһур натиг олан Демосфен ағзына кичик чисимләр алыб пијада јохуш чыхмагла өзүнүн тәнәффүс вә аһәстә данышмағыны чәтин шәраитә ујғунлашдырмаг мәгсәди күдмүшдүр. Мә'лумдур ки, данышыг заманы тәнәффүсүн нормал ишләмәмәси нитгдә гүсурун мејдана чыхмасына сәбәб олур.

Шүбһәсиздир ки, кичик јашлы мәктәблиләрин нитг мәдәнијјәтинә наил олмасыны онларын өз өһдәсинә атмаг олмаз. Бунун үчүн мүәллимдән јени-јени үсуллар ахтарыб тапмаг тәләб олунур. Дүздүр, нитг нөгсанларыны өјрәнән вә бу нөгсанлары ислаһ етмәклә мәшғул олан хүсуси елм саһәси (логопедија) вардыр. Лакин бу саһә ән чох нитг позғунлуғу (логопатија) олан анормал адамлары әһатә едир. Бизим сөһбәтимиз исә нормал нитг габилијјәтинә малик олан шакирдләр һаггындадыр.

Шакирдләрдән бә'зиләринин нитги сүр'этли вә фасиләсиз олур. Белә шакирдләрә әввәлчә садә лексик ваһидләри, сонра исә садә бирләшмәләри арамла дедиртмәк, һәтта мүәјјән мусиги тонларыны фәргләндирмәјә вадар етмәк лазымдыр. Белә шакирдләрин ән чох нитгин мәзмуну илә дејил, формасы илә јашадығы вә онун утанчаглыг һиссинә гапылмасы һисс олунур. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирд һәр һансы нитг позғунлуғу барәдә утанчаглыг һиссинә гапылмасын. Пессимист һиссләр онда данышачағы һадисә һаггында мүһакимәви фикир сөјләмәк габлијјәтини чәтинләшдирир.

Белә һалларда шакирд фикирләшмә габилијјәтиндән узаг дүшдүјү үчүн тәкрарламалары, чүмләдә јеринә көрә дүрүст олмајан сөзләрин ишләнмәсинә, һәтта лүсумсуз сөзләрин ишләдилмәсинә јол вермиш олур. Белә һалда шакирдә јығчам тәсвири һекајәләр јаздырыб арамла охутдурмаг, шуар вә ше'рләр әзбәрләтмәк, тәсвири шәкилләр үзәриндә конкрет мә'лумат вермәк вә рәван оху вәрдишинә јијәләнмәјә вадар етмәк јахшы нәтичә верир. V синфин шакирди Р-ин шифаһи нитги хошакәлән олдуғу һалда, јазы мәдәнијјәти зәифдир. Һәмин синифдәки Ч. исә әксинә, шифаһи нитги јазылы нитгиндән чох-чох кеидә галыр. Һәмин шакирд данышанда тәсвир едә билмәдији ади чүмләни јазыда даһа дүрүст вә долғун ишләдир. Јухары синиф шакирдләри арасында, хүсусән X синифдә, дәбдәбәли данышмаға алудә олан шакирдләр дә чохдур. Лакин белә шакирдләр ифадәләрин мәзмун тәләбинә ујғун олараг дүрүст сечилмәсиндә чәтинлик чәкирләр. Бу вәзијјәт (дәбдәбәли нитгә алудә олмаг) ашағы синиф шакирдләриндә дә өзүнү көстәрир.

V синиф шакирдләринә белә бир тапшырыг верилмишдир: «Мәним зәһләтөкән ушагдан хошум кәлмир» чүмләсиндәки «зәһләтөкән» сөзүнү онун ујғун синоними илә әвәз едәрәк, мәзмуну сахламаг шәрти илә, һәмин чүмләни бир гәдәр дүрүстләшдирин. Шакирдләрин доггузу һәмин чүмләни «мәним **бош-бош** данышан **адамдан** хошум кәлмир» шәклиндә, једдиси «мәним **јерсиз** данышан адамдан хошум кәлмир» шәклиндә, үчү исә «мәним **абырсыз** адамдан хошум кәлмир» тәрзиндә ифадә етмишдир. Шакирдләрдән үчү исә бу барәдә һеч бир шеј јаза билмәмишдир. Һәмин чүмләни евдә даһа да дүрүстләшдирмәк тапшырылмышдыр. Нөвбәти дәрсдә шакирдләрдән дөрдү һәмин мәзмуну ашағыдакы шәкилдә јенидән дәјишәрәк тәгдим етмишдир: «Мәним **зирчик** адамдан хошум кәлмир». Јазыда лексик сәһв һесаб едилән **«зирчик»** сөзүнүн шакирдләрин лүғәт еһтијатына валидејинин данышығындан кечмәси мүәјјән едилмишдир. Буна бәнзәр тәмринләрдә «һавашунас», «чыртдан» (адам), «шилхор» (јабы) вә с. сөзләрин

дә шакирдләрин лүғәт еһтијатына бу гајда илә кечмәсинә һеч шүбһә галмыр.

Габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән вә елми-методик әдәбијјатлардан ајдын олур ки, шакирдләрин сөзләр һаггында мәфһуми анлајышларына наил олмајынча онларын дүзкүн данышыг вә јазы вәрдишләринә саһиб олмасы, әсасән, гејри мүмкүндүр.

Мә'лумдур ки, шакирдләр фикри **образлы** шәкилдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу саһәдә **марагландырмаг** принсипи әсас рол ојнајыр.

Бу мәгсәдлә шакирдләрә верилмиш ашағыдакы чүмләләр јахшы тә'сир бағышламышдыр:

1. М. Мүшфиг Азәрбајчан поезијасында бөјүк исте'дада малик олан бир сәнәткар иди.

2. М. Мүшфиг сәнәт күлүстанынын гартал ганадлы бүлбүлү, бүлбүл авазлы гарталы иди.

Шакирдләрин диггәти верилмиш ејни мә'налы бу ики чүмләнин ифадә тәрзинә чәлб едилмишдир. Әввәлчә биринчи, сонра икинчи чүмлә лазыми авазла ифадә едилмишдир. Онлардан һансынын даһа тә'сирли олмасы сорушулдугда, ушагларын һамысы икинчи чүмләнин ифадә тәрзиндән разы галдыгларыны сөјләмишләр, һәтта һәмин чүмләнин бир нечә дәфә ифадәсини динләмәк арзусунда олмушлар. Бу типли чүмләләри шакирдләр ән чох ифадә вә иншa јазыларда ишләтмәли олурлар. Лакин онлар чүмләләри образлы шәкилдә ишләтмәк үчүн тәшбиһ сөзләрин сечилиб јеринә көрә дүрүст әлагәләндирмәкдә ачизлик чәкирләр. Бу чәтинлији гисмән арадан галдырмаг үчүн бүтүн ил бoју, јери кәлдикчә, онларда сөз вә ифадәләрә јарадычы мүнасибәт бәсләмәк вәрдиши ашыламагла бәрабәр, онлары бәсит шәкилдә олан образлы чүмләләр үзәриндә ишләтмәк лазым кәлир. Һәтта лазыми образлы чүмләләри мәтндән сечиб ону әзбәрләтмәклә бәрабәр, бәнзәтмә сөзүн бәнзәдилән сөзлә гаршылыглы әлагәси вә онун мә'на тәләбинә ујғунлуғу мәсәләси баша салынмалыдыр. Әкәр шакирд садә мүхтәсәр вә ја садә кениш чүмләләри бәнзәтмә васитәсилә образлы шәклә сала билирсә, демәк, бу әмәлијјаты о мүрәккәб чүмләләрә дә тәтбиг едә биләр.

Әсасән, дәрс данышан шакирдләр сөзү онун дүзкүн јазылышы тәрзиндә (орфографик тәләб әсасында) ифадә едирләр. Бу вәзијјәт онларын дүзкүн јазы вәрдишләри үчүн о гәдәр дә горхулу һал һесаб едилмәсә дә әдәби тәләффүз нормаларына

јијәләнмәк ишиндә мүәјјән чәтинликләрин јаранмасына сәбәб олур. Јазыда исә шакирдләр гисмән «сәрбәстлик» тапдығы үчүн јерли шивә хүсусијјәтләринә ујараг һәм орфоепик тәләбдән вә һәм дә орфографиг гајдалардан узаг дүшүрләр. Бу кими чәтинликләрин арадан галдырылмасы үчүн онлары ашағыда көстәрилән диаграмлар үзәриндә ишләтмәк сәмәрәсиз галмыр:

Сөзүн шивәчилик тәрздә ифадәси	Сөзүн әдәби дилә ујғун тәләффүз формасы	Сөзүн дүзкүн јазылыш (орфографиг) шәкли
Қәнтдә (кәлирәм)	кәнтдән	кәнддән
Үшахлар	ушахлар	ушаглар
Үсөјүн	Үсејин	Һүсејн
Нөхдә	нөгдә	нөгтә
Мејтәф	мәктәф	мәктәб
Үмуму	имуми	үмуми

Бу чүр тапшырыглар үзәриндә иш шакирдләрин шүуру фәаллығыны артырмагла бәрабәр, онларын нитгини халг данышыг дилинә јахынлашдырыр вә дүзкүн јазы вәрдишләрини инкишаф етдирир. Белә вәрдишләрин инкишафында фонетик тәһлилин ролу хүсусилә бөјүкдүр. Бу тәһлилин кедишиндә шакирдләр сөзләри тәшкил едән сәс вә һәрфләрин әдәби тәләффүз нормаларына ујғунлуғуну шүурлу сурәтдә дәрк едирләр. Онлар бу тәһлилин кедишиндә сөзүн әдәби тәләффүзү илә јазылыш гајдасы арасындакы фәрги даһа ајдын баша дүшүрләр. Мәсәлән, зәиф вә аид типли сөзләр әдәби тәләффүздә беш вә дөрд фонемлә ифадә олундуғу һалда јазыда ујғун олараг дөрд (зәиф) вә үч (аид) орфограмла көстәрилир.

Шакирдләрин дүзкүн јазы вәрдишләринә әзбәрләнмиш садә ше'р парчалары јахшы тә'сир бағышлајыр. Бу вәзијјәт сөзләрин дүзкүн јазылышына механики сурәтдә наил олмаг имканы верир.

Үмумијјәтлә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинә наил олмасы иши тәкчә дил-әдәбијјат мүәллимләринин иши олмајыб, бүтөвлүкдә педагожи коллективин вә еләчә дә валидејнләрин доғма иши һесаб едилмәлидир.

МӘКТӘБЛӘРДӘ ӘДӘБИЈЈАТ НӘЗӘРИЈЈӘСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Бағыр БАҒЫРОВ,
педагожи елмләр намизәди, досент

Бир предметин нәзәријјәси олмадан, онун тарихи дә ола билмәз.

Н. Г. Чернышевски.

Әдәбијјат сөз сәнәтидир. О, һәјаты образлы шәкилдә, бәдии суәтләрлә әкс етдирир. Н. Г. Чернышевски әдәбијјаты «һәјатын дәрс китабы», М. Горки исә «инсаншүнаслыг» адландырмышдыр. Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXII гурултајы тәрәфиндән гәбул олунмуш Програмда коммунизм гуручулуғунун һазырки мәрһәләсиндә әдәбијјат вә инчәсәнәтин тәрбијәви ролуна хүсуси әһәмијјәт верилир. Програмда дејилир: «Һәјатверичи коммунизм идејалары илә ашыланмыш никбин совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти бөјүк идеја-тәрбијә ролу ојнајыр, совет адамында јени дүнја гуручусуна хас олан сифәтләри инкишаф етдирир».

Кәнч нәслин коммунист шүурунун формалашмасында, ниггинин инкишафында, халга, Вәтәнә, партијаја лајагәтли бир вәтәндаш кими јетишмәсиндә бәдии әдәбијјатын — сөз сәнәтинин ролу олдугча бөјүкдүр. Мәһз буна көрә дә әдәбијјатын тәдрисини күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурмаг, ону кәнч нәслә гүдрәтли тә'сир васитәсинә чевирмәк мүәллимдән һәртәрәфли билик, педагожи-методик усталыг тәләб едир. Әдәбијјат тәдриси елә гурулмалыдыр ки, Н. К. Крупскајанын гејд етдији кими, «мәктәбли бәдии әсәрин нә гәдәр бөјүк гүвәә олдуғуну, һәјата дәриндән нәзәр салмағы, әтрафда баш верән мүрәккәб һадисәләрдән баш чыхармағы, адамлары баша дүшмәји нечә өјрәдә билдијини, адамлары мүбаризә үчүн нечә силаһландыра вә бирләшдирә билдијини, адамлары бир-биринә јахынлашдырдығыны, онларын гаршысында бөјүк мәгсәдләр гојдуғуну ахырадәк дәрк етсин...».

Шакирд охудуғу әсәрдән мүстәгил олараг баш чыхармағы бачармалы, онун мәзијјәтләрини гијмәтләндирмәкдә, бурада нәјин јахшы вә нәјин пис олдуғуну изаһ етмәкдә ачизлик көстәрмәмәлидир. Буна наил олмаг үчүн исә мәктәблинин һәр һансы бир әсәрин мәзмун вә идејасыны мәнимсәмәси һәлә мәсәләни тамамилә һәлл етмир. Шакирд охудуғу әсәрдәки һадисәләри изләмәји, бәдиилији дујмағы бачармалы, сәнәт әсәриндән мә'нәви гида, зөвг алмағы бачармалыдыр. Бунун үчүн исә әсәрин идеја вә мәзмуну илә јанашы, онун бәдии хүсусијјәтләринин дә шакирдләрә шүурлу сурәтдә мәнимсәдилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Көркәмли алим—методист М. А. Рыбникова јазыр ки, биз әдәбијјат васитәсилә онун нәзәри чәһәтләрини өјрәтмәклә шакирдләрин һиссинә, ирадәсинә, шүуруна тә'сир едирик. Биз әдәбијјат нәзәријјәси елементләрини өјрәтмәклә мәктәблиләрдә оху мәдәнијјәтинә һәвәс, јазычы әмәјинә мәһәббәт һисси ојадырыг.

Сәккизиллик мәктәбләрдә програмын тәләбинә мүвафиг олараг, шакирдләр бәдии әсәрләри өјрәнәркән нәзм вә нәср, шифаһи вә јазылы әдәбијјат, әдәби әсәрләрин нөвләри, бәдии тәсвир васитәләри вә с. барәдә дә мә'лумат алырлар. Дәрсләр үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, бә'зи мүәллимләр әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын шакирдләрә өјрәдилмәсинә лазыми гајғы көстәрмирләр. Белә ки, онлар бу вә ја дикәр әсәрин мәзмунундан, ифадә етдији идејадан әтрафлы данышдыглары һалда, онун бәдии сәнәт нүмунәси олмасы, бурадакы фикирләрин образлы шәкилдә ифадә олунмасы, бәдии ифадә васитәләринин вә с. изаһына лазыми гәдәр әһәмијјәт вермирләр. Хүсусән бу чәһәт лирик әсәрләрин тәдрисиндә даһа ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Бунун да нәтичәсидир ки, шакирдләр ше'рдән мүәјјән парчалары әзбәр сөјләдикләри, онун мәзмун вә идејасы һагда данышмаларына бахмајараг, бәдии тәһлилдә, хүсусән әдәбијјат нәзәријјәсинә аид мәсәләләри ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкирләр. Бу гүсура јол вермәмәк үчүн мүәллим шакирдләри мәтн үзәриндә сәмәрәли ишләтмәли, ше'рин бәдии хүсусијјәтләрини әмә-

ли олараг онлара баша салмалы, дәрк етдирмәлидир. Шагирд шүурлу сурәтдә баша дүшмәлидир ки, нүмунәви охумаг, ше'ри әзбәр сөјләмәк вә орадакы идејаны даһа јахшы дәрк етмәкдән өтрү өјрәнҹији әсәрин бәдии хүсусијјәтләрини билмәк әсас шәртдир. Мәсәлән, мүәллим V синифдә шагирдләри С. Вурғунун «Азәрбајҹан» ше'ринин бәдии тәһлилинә һазырламаг мәгсәди илә әсәрдән көтүрдүјү бир бәндин нәсрлә ифадәсини верән мәтнлә бирликдә лөвһәјә көчүрүр. Бурада әсас мәгсәд шагирдләрин нәзмлә нәсрин фәрги һаггындакы мә'луматыны даһа да кенишләндирмәкдир.

Чох кечмишәм бу дағлардан,
Дурнакөзлү булаглардан.
Ешитмишәм узаглардан
Сакит ахан аразлары,
Сынамышам досту, јары.

Бу дағлардан, дурнакөзлү булаглардан чох кечмишәм, узаглардан сакит ахан аразлары ешитмишәм, досту, јары сынамышам.

М. Бу парчалардан һансы даһа аһәнкдар, мусигили сәсләнир?

Ш. Ше'р даһа хошакәләндир.

М. Бунун сәбәби нәдир?

Ш. Ше'рдә сөзләрин низамла дүзүлүшү, мисраларын сонундакы кәлмәләрин бир-биринә ујғун кәлмәсидир.

М. Охудуғунуз ше'рдә һансы сөзләр бир-биринә ујғун кәлир?

Шагирдләр лөвһәдәки бәнди нәзәрдән кечириб ҹаваб верирләр ки, мисраларын сонундакы **«дағлардан», «булаглардан», «узаглардан», «аразлары», «јары»** сөзләри бир-биринә ујғундур, аһәнкчә бир сәсләнир.

Мүәллим бәнддәки бә'зи сөзләрин јерини дәјишир. Мәсәлән, **«бу дағлардан чох кечмишәм», «узаглардан ешитмишәм», «досту, јары сынамышам»** кими јазыб синфә мүраҹиәт едир:

— Инди нечә, ше'р јенә әввәлки кими аһәнклә сәсләнирми?

— Хејр, бурада аһәнк позулмушдур.

Бу ҹавабы алдыгдан сонра мүәллим синфин нәзәринә чатдырыр ки, демәли, ше'рин нағыл вә һекајәдән фәрги орасындадыр ки, бурада истәр мисраларын сонунда, истәрсә дә мисра дахилиндә сөзләр мүәјјән сыра вә низамла дүзүлүрләр

ки, бу да нәзмдә **аһәнк** адланыр. Бурада мүәллим шагирдләрин грамматикадан аһәнк гануну һаггындакы биликләрини јада салыр.

Сонра бир шагирдә тәклиф олунур ки, бәнддә нечә һеҹа олдуғуну мүәјјәнләшдирсин. Галан шагирдләр исә ше'рин башга бәндләрини нәзәрдән кечириб һеҹаларыны сајырлар. Сорғуда шагирдләр билдирирләр ки, һәр мисрада 8 һеҹа вардыр. Мүәллим шагирдләрин ҹавабыны јекунлашдырыр вә әлавә едир ки, көрдүјүнүз кими, «Азәрбајҹан» ше'ринин һәр мисрасында сәккиз һеҹа вардыр. Бу, ше'рин **вәзни (өлчүсү)** адланыр. Ше'рин аһәнкдар сәсләнмәсиндән өтрү вәзнин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һеҹа вәзниндә јазылан әсәрләрдә бүтүн мисраларда өлчү, јә'ни һеҹаларын сајы ејни олур.

Бу гајда илә мүәллим шагирдләри мәтн үзәриндә ишләдәрәк гафијә вә рәдифләри дә тапдырыр. Мәсәлән, шагирдләр

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр...
Ҹејран гачар, ҹүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлағын сәнин!
Аранын, јајлағын сәнин!

бәндини охудугдан сонра **«дәрәләр», «мәнзәрәләр», «мәләр»** сөзләринин бир-биринә ујғун олдуғуну, дөрдүнҹү вә бешинҹи мисраларын сон сөзләринин исә ејни мә'на вердијини сөјләјирләр. Мүәллим изаһ едир ки, биринҹи, икинҹи вә үчүнҹү мисраларда бир-биринә ујғун олан сөзләр **гафијә,** ејнијјәт тәшкил едән сөзләр **(сәнин)** исә **рәдифдир.** Сон ики мисрада исә гафијәләрин **(ојлағын, јајлағын)** мисранын сонунда дејил, ортада кәлдијини синфин нәзәринә чатдырыр. Беләликлә, шагирдләр ше'рин нәсрдән фәргли олараг мүәјјән гајдаја табе олдуғуну шүурлу сурәтдә дәрк едирләр. Бу мә'луматы шагирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләндирмәк үчүн мүәллим әввәлләр кечдији ше'р нүмунәләрини јада салыр вә мүәјјән нүмунәләр сөјләмәји тәләб едир. Шагирдләр тәрәфиндән сөјләнән нүмунәләр лөвһәјә јазылыр, гафијә вә рәдифләрин алтындан хәтт чәкилир.

Әјләндејим Гыратын гијмәтини,
Сәксән мин сәркәрдә, **мала** да **вермә!**
Сәксән мин ағ түклү гәмәр өјәчә,
Сәксән мин хәзинә **пула** да **вермә!**
(«Короғлу»дан)

Фәһлә, өзүнү сән дә бир **инсанмы санырсан?**
Пулсуз кишн, инсанлығы **асанмы санырсан?**

Бүтүн бу чалышмалар әсасында шакирдләр өјрәнирләр ки, ше'рдә **вәзн** (өлчү) вар, **гафијә** вар, **рәдиф** вар.

Ше'рин дили үзәриндә иш апараркән мүәллим шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, мусигидә сәсләрин, рәссамлыгда рәнкләрин ојнадығы ролу бәдии әдәбијјатда сөз ојнајыр. Јазычынын сәнәткарлығы онун дилдән нечә мәһарәтлә истифадә етмәсиндән асылыдыр. Әсәрин дили нә гәдәр бәдии, әлван вә зәнкин оларса, о, даһа охунаглы, мараглы вә тә'сирли олар. Мүәллим бир сыра садә чалышмаларда буну шакирдләрә чатдырыр. О, **«Дәстә рәһбәри бизә мараглы бир һекајә охуду»** чүмләсини лөвһәјә јазыб синфә мүрачиәт едир:

— Бу чүмләдә әламәт билдирән сөз һансыдыр?

— **«Мараглы»** сөзү һекајәнин кејфијјәтини билдирир.

— Белә сөзләр нитг һиссәсинә көрә нә адланыр?

— Әшјанын нечәлијини билдирән сөзләрә сифәт дејилир.

— Һәмин чүмләдән **«мараглы»** сөзүнү чыхарыб, ону **«Дәстә рәһбәри бизә китаб охуду»** кими ишләтсәк, о јенә әввәлки гүввәсини сахлајармы?

— Хејр, чүмләнин тә'сир күчү азалар.

Бу мисала әсасланараг мүәллим дејир ки, нитг һиссәси кими сифәт олан һәмин сөз бәдии әдәбијјатда охучуја даһа дәрин тә'сир етмәк үчүн дә ишләнир. Гошулдуғу сөздән әввәл кәләрәк ону даһа тә'сирли, бәдии вә көзәл едән белә ифадәләрә әдәбијјатда **епитет** дејилир. С. Вурғун «Азәрбајчан» ше'риндә епитетләрдән истифадә едәрәк фикри даһа ајдын вә поетик шәкилдә ифадә етмишдир. Ашағыдакы мисралара диггәт едәк.

Һеј бахырам бу дүзләрә,
Ала көзлү күндүзләрә,
Гара халлы ағ үзләрә
Көнүл истәр ше'р јаза,
Кәнчләширәм јаза-јаза...

М. Бурадакы епитетләри ким көстәрәр?

Ш. **«Ала көзлү», «гара халлы»** сөзләри епитетләрдир.

М. Епитет нәјә дејилир?

Ш. Аид олдуғу сөзә бәдии көзәллик верән, ифадәни даһа тә'сирли едән сөзләрә епитет дејилир.

Белә чалышма нәтичәсиндә мүәллим ше'рдәки епитетләри (**думаг** гар, **гарлы** гыш, **сары** сүнбүл, **халлы** халча, **ал** бајраглы сәһәр, **үрәкачан** мәнзәрә, **сәрин** күләк, **азад** инсан вә с.) тапдырыб әдәбијјат дәфтәринә јаздырыр вә тапшырыр ки, евдә һәмин епитетләрин гаршылығыны тапыб јазсынлар.

Ше'рин дили үзәриндә шакирдләри ишләдәркән мүәллим бир чәһәтә дә хүсуси фикир вермәлидир. Адәтән V синиф шакирдләринин нитгиндә (буна јухары синифләрдә дә тәсадүф олунур) сөзләри тәһриф етмәк, бәркдән данышмаг вә охумаг, тәләсмәк, сөзләрин ахырында шәкилчиләри ихтисара салмаг вә с. бу кими һаллара тез-тез раст кәлирик. Бу, бәдии әсәрләрин, ше'рин охунушунда өзүнү көстәрир. Бунун да сәбәбини биз биринчи нөвбәдә охунан мәтнин маһијјәтинин (мәзмунунун) шакирдләр тәрәфиндән јахшы гавранмамасында көрүрүк. Бу вәзијјәти арадан галдырмағын мүһүм јолларындан бири мәтн үзәриндә шакирдләри ишләдәркән онлара мәзмунча мүхтәлиф мә'на верән мәтнләри мүгајисәли шәкилдә охутмаг, мәктәблиләрдә һәр мәтнин мәзмунуна ујғун оху вәрдиши јаратмагдыр. Шакирд әсәрин мәзмунуну о заман јахшы дәрк едә билләр ки, о, сәнәткарын сөзләрдән нечә истифадә етдијини шүурлу сурәтдә баша дүшсүн, сөзүн е'чазкар гүввәсиндән тә'сирләнсин. Буна наил олмагдан өтрү мүәллим шакирдләрә чатдырмалыдыр ки, һәр бир сөз ән азы ики чүр тәләффүз олуна биләр. 1) Садә, бир мәфһум кими; 2) Образлы, ифадәли, тә'сирли ,бәзәкли шәкилдә.

Буну әјани олараг шакирдләрә баша салмагдан өтрү лөвһә ики һиссәјә бөлүнүр вә һәр сүтунда нүмунәләр јазылыр, синфин диггәти алтындан хәтт чәкилмиш сөзләрә чәлб едилир.

1. Һавалар **думанлы** кечир. Ариф чох **думанлы** данышды.
2. **Гаранлыг** дүшдү. Мәсәлә **гаранлыг** галды.
3. Ат **кишнәди.** Ушаг **ағлады.**

Бу дағлар улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Бурда бир гәриб өлмүш,
Көј **кишнәр,** булуд **ағлар.**

Шакирдләр верилән мисаллары нәзәрдән кечириб мүгајисә едир, биринчи сүтундакы «думанлы», «гаранлыг», «кишнәди», «ағлады» сөзләринин ади мә'нада, икинчи сүтундакы «думанлы», «гаранлыг», «кишнәр», «ағлар» сөзләринин исә мәчази мә'нада ишләндијини вә онларын даһа тә'сирли, образлы сәсләндијини көрүр, дәрк едирләр. Мүәллим бу мүгајисә-

дән нәтичә чыхарараг дејир ки, ади, өз мә'насында ишләнән сөзлә, образлы вә ифадәли ишләнән сөзүн тәләффүзү дә ејни олмајыб, бир-бириндән хејли фәргләнир. Буну нәзәрә алмадан нүмунәви оху, мәтнин мәзмунуну мәнимсәмәк мүмкүн дејилдир. Буну даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы нүмунәләри нәзәрдән кечирәк:

1. Ариф, чајдан бир стәкан да **ич.**
2. **Баһар** фәслиндә ағачлар чичәк ачыр.
3. Мән һәр **күн** идманла мәшғул олурам.
4. Еј азад **күн,** азад инсан,
   Дојунча **ич** бу **баһардан!**

Шакирдләр биринчи үч нүмунәдә **«ич», «баһар», «күн»** сөзләринин ади мә'нада ишләндијини сөјләјир, һәмин сөзләрин ше'рдәки ифадә етдији мә'наны ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкирләр. Бу вахт мүәллим шаирин сәнәткарлығындан гыса сөһбәт ачмалы, бу барәдә синфин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун мә'лумат вермәлидир. Мүәллим изаһ етмәлидир ки, С. Вурғун өзүнә мәхсус сәнәткарлыгла ән јүксәк вә али бир фикри икичә мисрада верә билмишдир. Инсан азад ола биләр. Бәс күнүн азад олмасы нә демәкдир? Сују, сүду ичмәк олар, баһар да ичиләрми? Шаир һәмин ики мисрада баһары һәгиги мә'насында дејил, мәчази мә'нада ишләтмишдир. Бу баһар илин фәсли дејил, көзәл, шән һәјатымыздыр. Елә бир һәјат ки, инсанлар бурада өзүнү хошбәхт һесаб едир. Шаир белә бир азад һәјатда јашајанлары үрәкдән алгышлајыр. Инсаны бу һәјатдан—гурулушумуздан сәмәрәли вә фајдалы истифадә етмәјә чағырыр. Шаирин тәсвириндә инсанын ичмәли олдуғу баһар — бизим социалист гурулушумуздур, сәадәт вә хошбәхтлик дијары олан советләр өлкәмиздир. Онун үчүн дә биз белә сөз вә мисралары хүсуси аһәнклә, образлы шәкилдә охујуруг.

Көркәмли сәһнә хадими К. С. Станиславски «Мәним сәнәт һәјатым» китабында јазыр: **«Садә вә көзәл данышмағы бачармаг өзү бир елмдир вә онун хүсуси ганунлары вар... Данышыг, ше'р өзү дә мусигидир, маһныдыр. Данышыгда да, ше'рдә дә сәс мәлаһәтли олмалыдыр, скрипка кими сәсләнмәлидир...».** Сөз сәнәтини тәдрис едән мүәллим әдәбијјат нәзәријјәсиндән шакирдләрә мә'лумат верәркән бәдии сөзүн гүдрәтини, көзәл охумағы вә данышмағы бачармаг ганунларыны бөјүмәкдә олан кәнч нәслә өјрәтмәјә наил олмалыдыр.

В. Г. Белински әдәбијјаты «инчәсәнәтин ән јүксәк нөву» адландырмышдыр. Бу да һеч тәсадүфи дејилдир. Чүнки әдәбијјат инчәсәнәтин башга нөвләринә нисбәтән охучуја даһа әтрафлы мә'лумат верир, рәссамын, бәстәкарын тамамилә дејә билмәдији әһвалатлары јазычы сөзүн е'чазкар күчү илә тәсвир вә тәрәннүм едир. Јазычы өз һәртәрәфли тәсвири илә рәссама да, бәстәкара да мөвзу верир.

VII синифдә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повести кечилир. Өлмәз јазычы әсәрин әсас гәһрәманларындан бири олан Худајар бәјин дахили аләми илә бәрабәр, онун заһири портретини дә елә усталыгла чәкмишдир ки, һәмин тип бүтүн варлығы илә охучунун көзләри гаршысында чанланыр. Мүәллим әсәри тәдрис едәркән портрет һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәли, әсәрдән кәтирдији фактик материалла јазычынын портрет јаратмаг усталығыны синфә мәнимсәтмәлидир. Ч. Мәммәдгулузадә Худајар бәјин төрәтдији фәлакәтләрлә јанашы, онун заһири әламәтләрини дә елә усталыгла гәләмә алмышдыр ки, бу тип охучуда икраһ һисси доғурур, она олан кин вә нифрәти гат-гат артырыр. Јазычы Худајар бәји бизә ашағыдакы тәрздә тәгдим едир:

«Худајар бәјин анчаг отуз једди, отуз сәккиз синни олар, артыг олмаз, бәлкә әскик ола. Боју учады, чох учады. Бунун учалығындан өтрү кечән вахтда Худајар бәјә бир ајама дејәрдиләр. Амма мән сөз вердим ки, онун кечәчәјиндән данышмајым. Горхурам јаланчы олам. Бәли, боју учады, саггалы, гашлары түнд гарады. Үзү дә гарады, чох гарады. Көзләри лап гарады, бир тикә ағ јохду көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худајар бәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә: папаг гара, көзләр гара, үз гара. Папағын алтдан көзләр белә ышарыр ки, адамын чанына ваһимә өтүрүр. Пәс дејәсән ки, чим алтындан гурбаға бахыр.

Бунлар һамысы өтәр. Худајар бәјин бир бөјүк гүсуру вар. Бурну әјриди; әјриди, амма пис әјриди. Әјри дә вар, әјри дә вар. Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјриди, амма Худајар бәјин бурну пис әјриди. Бурнунун јухары тәрәфиндән бир сүмүк дикәлиб. Сүмүк дүздү, амма ашағысынын әти хәруз пипији кими дүшүб сол јана. Билмирәм анадан олмады, ја сонра олубду. Амма чох пис бурунду, вәссәлам».

Бу тәсвирдән көрүндүјү кими, Худајар бәјин дахили аләми гәдәр онун харичи көрүнүшү дә ејбәчәрдир, нифрәтә лајигдир. Бунунла бәрабәр, јазычынын тәсвириндә биз ингилабдан әввәл кәндлинин ачыначаглы һәјат тәрзини көрүр, онун фачиәсинә үрәкдән ачыјырыг. Мәммәдһәсән әминин евинин тәсвирини јазычы елә мәһарәтлә, ән кичик деталлара гәдәр елә усталыгла тәсвир етмишдир ки, онун јохсул һәјатыны тәсәввүр етмәјә охучуда там имкан јараныр. Тәсвирә диггәт едәк:

«Мәммәдһәсәнин еви јекә гыш евидир. Чүнки гышда бу евдә тәндир јанар, о сәбәбә евин тирләри гапгара гаралыбды. Диварларын дәхи јухарылары гаралан кими олуб. Ев көһнә евә охшајыр; чүнки тирләрин чохусу әјилибдир. Сәгфин орталығындан бир «һаммал» верилиб ки, тирләрә тәкјә олуб, онлары мөһкәм сахласын. «Һаммалы» алтдан ики сүтун сахлајыр. Һәр сүтунун алтына бир јекә сал гојулуб ки, сүтунлары һәмчинин мөһкәм сахласын. Евин бир тәрәфиндән тәндир үстә дуваг, бир тәрәфдә күрсү, үстә бир гәдәр чөрәк галаныб. Гаранлыг бучагларда тахча кими дешикләрә дүзүлүб сахсы габгашыг, бир-ики мис габ. Күрсүнүн алтында вар үзүгујлу чеврилмиш бир газан, бир чанаг, ичиндә гатыг, бир гара һисли чајдан. Бир тәрәфдә салыныб бир палаз, үстә бир-ики дәстә јорған-дөшәк. Бир-ики тахчаја дүзүлүбдүр бир нечә боғча, көһнә папаг вә бир-ики мүчрү».

Мәммәдһәсән әминин өврәти Иззәт һаггында:

«Бир аз кәнарда гырх беш-әлли синндә бир өврәт чөмбәлиб, далыны дајајыб күрсүјә вә чәнәсини һәр ики әлинин кәфәсинә гојуб, гашгабагнан Әһмәдин ағламағына тамаша едирди. **Көһнә чарғат, көһнә ағ чит архалыг вә көһнә солмуш шиләји дизлик** — өврәтин либасы анчаг будур. Әкәр дејәк ки, **бу өврәтин ајагларында һеч башмаг да јохду**, јәгин еләмәк лазымдыр ки, бу өврәт касыб бәндәнин өврәтидир».

Зејнәбин вәзијјәтинин тәсвири:

«Мән истәмирәм Зејнәбин индики һалыны сизә мә'лум едим, онун дәрдини сөјләјим, онун фикир-хәјалыны, гәмини, гүссәсини вә гәлбинин сыхылмағыны ачыб бәјана кәтирим; о чәһәтә истәмирәм ки, горхурам сизи дә ағламаг тута. Амма нә еләмәк, мән кенә кәрәк борчуму әда еләјим.

Зејнәб инди бу саат галмышды ики д速варын арасында: бири о тәрәфдән сыхырды, бири дә бу тәрәфдән. Нә гәдәр чалышырды бу ики диварын арасындан бир төвр илә, бир фәнд илә чыхыб гачсын, әсла мүмкүн олмурду. Бу диварларын бири Худајар бәјә кетмәкди, бири дә кетмәмәкди.

Худајар бәјә кетмәк фикри Зејнәби о чәһәтә дивар кими сыхырды ки, Зејнәб Худајар бәјдән елә иркәнирди, нечә ки, инсан гурбағадан иркәнәр. Пәс нечә ки, инсана гурбағаны әлә алыб гојнуна гатмаг накүвара кәләр, елә дә, бәлкә бундан артыг, Зејнәбә Худајар бәјин ири бурнуна вә кифир сифәтинә бахыр, она әр демәк накүвара вә нахош көрүнүрдү.

Худајар бәјә кетмәмәк фикри дә Зејнәби о сәбәбә дивар кими сыхырды ки, Зејнәбә, сөзүн вазеһи, артычаг хоф үз вермишди. Һүнәр кәрәк бу куппултунун, бу әзијјәтин, бу рүсвајчылығын, бу һәрбә-гадағанын, газынын, нәчәрникин, молланын, главанын, шаһыдларын, чамаатын вә Вәлигулунун габағына чыхыб таб еләсин вә кәллә-кәлләјә кәлсин! Бу һүнәр һаннки Зејнәбин, бәлкә онун бабасынын да гүввәсиндән фе'лә кәлмәзди».

Худајар бәјин, Мәммәдһәсән әми вә онун аиләсинин, Зејнәбин вәзијјәтини верән бу тәсвирләрдән јериндә истифадә етмәклә мүәллим һәм әсәрин мәзмун вә идејасы, һәм дә јазычынын сәнәткарлығы һаггында шакирдләрә кифајәт гәдәр мә'лумат вермиш олур. Шакирдләр бу нүмунәләр әсасында мүәллифин портрет јаратмаг вә ев әшјаларыны тәсвир етмәкдә сөзүн гүдрәтиндән нечә мәһарәтлә истифадә етдијини өјрәнирләр ки, бу да онларда јазычы әмәјинә олан мәһәббәти гат-гат артырыр.

Мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, бир сыра мүәллимләр бәдии әсәрин тәһлили заманы гәһрәманын дахили аләмини, онун дүшдүјү вәзијјәти шакирдләрин көзү гаршысында чанландырмаг үчүн тәбиәт тәсвирләринин ојнадығы ролун әһәмијјәтини синфин нәзәринә чатдырыр, бунунла да дәрсләрин даһа марағлы олмасыны тә'мин едирләр. А. Шаиг «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә Гурбанын јохсул һәјатыны, онун дүшдүјү ачыначаглы вәзијјәти даһа тә'сирли вермәк үчүн гышын шахталы бир күнүнү белә тәсвир едир: **«Гышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди. Көјләр матәмлиләр кими, гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр ағ кәфәнлә өртүлмүшдү...».**

Белә бир күндә Гурбан Ирандакы аиләсинә мәктуб јаздырмаг үчүн һәмшәһәрлиси Молла Фәрзәлинин јанына кедир. Бир тикә чөрәк пулу газанмаг үчүн өзүнү өлүмүн ағзына атан бу әмәкчи инсанын кејимини, заһири көркәмини тәс-

вир етмәкдән өтрү јазычы «сојугдан әлләри, үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә јыртыг палтарынын ачыг јахасыны тутараг, о бири әли илә дә ајагларына буз кими јапышан јыртыг чустунун палчығыны тәмизләјә-тәмизләјә», «...дөшү ачыг архалығынын вә көјнәјинин арасындан көрүнән, сојуғун тә'сириндән дик-дик дурмуш гылларыны архалығынын јахалығы илә өртүб, сүмүкләринә гәдәр нүфуз едән сојугдан јумаг кими бүзүшәрәк...», «галын палто, исти палтар кејинмиш адамлар бәзәкли вә исти мәнзилләриндән чыхыб пијада, ја арабалар ичиндә раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дондуручу гыш, бу сәрт сојуг онлар үчүн әјләнчәдән башга бир шеј дејилди» тәсвирләри илә бир тәрәфдән ингилабдан әввәлки инсанын фачиәсини верирсә, дикәр тәрәфдән дә синифли чәмијјәтдә, пулун һөкм сүрдүјү аләмдә инсанлар арасындакы барышмаз зиддијјәти охучунун көзләри гаршысында чанландырыр. Мүәллим әсәрдә бәдии тәсвирин әһәмијјәти барәдә сөз ачаркән, мәһз бу чәһәтә диггәти чәлб етмәлидир.

Шакирдләр тәбиәт тәсвиринин нә мәгсәдлә верилдијини шүурлу сурәтдә баша дүшмәли, дәрк етмәлидирләр.

Мүәллим VII синиф шакирдләринә чатдырмалыдыр ки, әдәбијјатда бу, тәбиәт тәсвири адланыр. Һәмин тәсвир васитәсилә шаир коммунизм уғрунда мәрд мүбаризләр олан 26-лары бизим нәзәримиздә даһа да јүксәлдир, онлары һәбс едән халг дүшмәнләринә бизим нифрәтимизи гат-гат артырыр.

Програм материалына ујғун олараг мүәллим тәдрис етдији мөвзулары шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун бир шәкилдә изаһ етмәли, јери кәлдикчә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верәчәји билији диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Тәдрис заманы әдәби жанрлар вә онларын нөвләри, әсәрләрин бәдии хүсусијјәтләри һаггында верилән мә'лумат әдәбијјат дәрсләрини даһа мараглы, даһа мәзмунлу вә даһа сәмәрәли едир, шакирдләрдә сөз сәнәтинә мәһәббәти, јазычы әмәјинә һөрмәт һиссини даһа да артырыр.

М. ИБРАҺИМОВУН «АЗАД» ҺЕКАЈӘСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Һәсән **НӘСИРОВ**,
филоложи елмләр намизәди.

Бәдии әсәр һәјаты дәриндән анламаға көмәк едир, охучуну јашамаға, амал уғрунда мүбаризәјә чағырыр, онда өз күчүнә инам јарадыр. Орта мәктәбдә тәдрис олунан бәдии әсәрләрә мәһз бу бахымдан јанашмаг лазымдыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмына дахил едилән әсәрләр бу чәһәтдән чох мараглыдыр.

Шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрән, онлара вәтәнпәрвәрлик һисси ашылајан әсәрләрдән бири дә М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсидир.

Програмда VI синифдә «Азад» һекејәсинин тәдрисинә ики саат вахт ајрылмышдыр. Әлбәттә, әсәрин һәчми нисбәтән кичик олдуғундан ики саат әрзиндә һекајәнин мәзмуну, идејасы вә гурулушу һаггында шакирдләрдә мүәјјән тәсәввүр јаратмаг мүмкүндүр.

Бәдии әдәбијјатын күчү, һәр шејдән әввәл шакирдләрә дәрин тәрбијәви тә'сир етмәсиндәдир. Мәктәбдә тәдрис олунан бу вә ја дикәр бәдии әсәрин тәкчә гираәти шакирдләрә мүсбәт тә'сир едә билмәз. Әсәрин шакирдләрә дәрин тәрбијәви тә'сир көстәрмәси үчүн мәзмунла идеја вәһдәтдә өјрәдилмәлидир. Әлбәттә, бу, мүәллимдән кәркин әмәк вә педагожи усталыг тәләб едир. Мүәллим бәдии әсәрләрин өјрәдилмәси илә әлагәдар олараг, өз ишини әввәлчәдән дүшүнүлмүш план әсасында гурса, шүбһәсиз, мәгсәдинә наил ола биләр.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бә'зи мүәллимләр дәрси әввәл планлашдырмыр, тәдрис олунан бәдии әсәрин сәчијјәви чәһәтләрини нәзәрә алмырлар. Буна көрә дә өјрәнилән һекајәдә ајдынлашдырылмасы вачиб олан мүәјјән мәсәләләр әһатә едилмир. Бу да әсәрдән чыхарылан тәрбијәви фикирләрин шакирдләрә чатдырылмамасы илә нәтичәләнир.

Бәдии әсәрдә идеја мәзмунла бағлыдыр. Әсәрин мәзмуну билмәдән орада тәблиғ олунан идејаны мејдана чыхармаг олмаз. Демәли, бу вә ја дикәр кичик һәчмли һекајәнин тәдрисинә верилән вахтын биринчи сааты онун (һекајәнин) мәзмунуну мәнимсәтмәк үзәриндә ишә һәср етмәк лазымдыр.

Габагчыл мүәллимләр, доғру олараг, мәзмун үзәриндә ишә әсәрин охусундан башлајырлар. Тәчрүбә көстәрир ки, бу даһа јахшы нәтичә верир. Беләки, илк нәзәрдә мә'насы мүәллимә асан кәлән, лакин бу вә ја дикәр шакирдә чәтин олан сөз вә ифадәләр оху просесиндә даһа тез нәзәрә чарпыр.

Бә'зи мүәллимләр кичик һәчмли әсәрләрин охусуну да програмда верилән саатын мигдарына ујғун олараг мүхтәлиф һиссәләрә бөлүрләр. Һалбуки буну һәр заман доғру һесаб етмәк олмаз. Мәсәлән, «Азад» һекајәсини (дәрсликдә верилән һиссәни) бир дәрс саатында охутмаг мүмкүндүр. Бу әсәрин охусуну ики дәрс саатында апармаг һекајәнин тәһлили ишинә мане олар.

Демәли, «Азад» һакејәсинин өјрәдилмәсинә ајрылан биринчи саат охуја вә мәзмун үзәриндә ишә һәср едилмәлидир.

Бәдии әсәрләрин мәзмуну үзәриндә иш мүхтәлиф јолларла апарылыр. Бә'зи мүәллимләр әсәрин мәзмунуну синифдә өзләри данышырлар. Бә'зиләри исә бу ишә бирбаша охудан башлајырлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, әсәрин мәзмуну үзәриндә ишә охудан башлајан мүәллимләр даһа дүзкүн һәрәкәт едирләр. Белә ки, мәзмунун мүәллим тәрәфиндән данышылмасы нечә дејәрләр, һазыр шәкилдә верилмәси шакирдләрин фәаллығынын гаршысыны алыр, онларын мүстәгил дүшүнмәләринә мане олур.

Бүтүн јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, мүәллим «Азад» һекајәсинин тәдрисинә ајрылан биринчи саатда әввәлчә кечмиш мөвзунун сорғусуну јекунлашдырыр. Сонра о, шакирдләрин диггәтини јени мөвзуја чәлб етмәк мәгсәди илә, тәхминән, ашағыдакы мәзмунда сөһбәт апарыр:

Азәрбајчанын көркәмли халг јазычыларындан бири дә М. Ибраһимовдур. М. Ибраһимов бир сыра мараглы әсәрләрин мүәллифидир. Онун бә'зи әсәрләринин мөвзусу Чәнуби Азәрбајчан һәјатындан көтүрүлмүшдүр. Әдибин белә әсәрләрдән бири дә «Азад» һекајәсидир.

«Азад» һекајәсинин мөвзусу һаггында гыса мә'лумат вердикдән сонра мүәллим әсәрдән кичик вә мараглы бир епизод данышмагла кириш сөһбәтини тамамлајыр.

Сонра мүәллим шакирдләрә китаблары ачдырыр, һекајәнин охусуна башлајыр.

Мүәллимин рәһбәрлији алтында һекајә шакирдләр тәрәфиндән һиссә-һиссә охунур. Оху заманы мүәллим гираәтин ифадәлилијинә хүсуси диггәт јетирир. Чүнки оху просесиндә мәзмунун динләјичијә чатмасында гираәтин ифадәлилији бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Мәзмун үзәриндә ишин мүвәффәгијјәти үчүн әсас шәртләрдән бири дә чәтин сөз вә ифадәләрин изаһыдыр. Буна көрә мүәллим «Азад» һекајәсинин охусу заманы мәзмунла даһа чох бағлы олан «Сүкути», «Лилаван», «күзәран», «гајә», «конгрес», «демократ», «фәдаи», «нискил», «әзәли», «әбәди» кими јер, мәһәллә, ләгәб вә с. мә'на билдирән сөзләри изаһ едир. Лазым кәлирсә, бу сөз мә'налары илә бирликдә шакирдләрин лүғәт дәфтәрләриндә дә јазылыр.

Беләликлә, мүәллим јекунлашдырыр вә шакирдләрә тапшырыр ки, евдә һекајәни диггәтлә охусунлар, она (һекајәјә) план тәртиб етсинләр вә әсәрин мәзмунуну һәмин план әсасында өјрәнсинләр.

«Азад» һекајәси мөвзусунда икинчи дәрсә башламаг мәгсәди илә ашағыдакы мәзмунда суал-чаваб апарылыр:

М. Кечән дәрсдә әдәбијјатдан нәји өјрәнмәк тапшырылмышды?

Биринчи шакирд — Кечән дәрсдә әдәбијјатдан М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин мәзмунуну өјрәнмәк тапшырылмышды.

Икинчи шакирд — Һекајәнин мәзмунуна аид план тәртиб етмәк дә тапшырылмышды.

Мүәллим кечмиш мөвзунун адыны јазы тахтасына јаздырдыгдан сонра шакирдләрин «Азад» һекајәсинә тәртиб етдикләри планлары јохлајыр. Әлбәттә, планын мүхтәлиф вариантлары мејдана чыхыр. Һамы тәрәфиндән даһа чох хоша кәлән план лөвһәјә јазылыр:

1. Фәрда илә Азадын ушаглыг илләри.
2. Ики достун дәрзи дүканындакы сөһбәти.

3. Ајрылыг илләри.
4. Зәнчанда көрүш.
5. Азадын сон сөзү.

Мүәллим шакирдләрин тәртиб етдији план һаггында сөһбәти јекунлашдырдыгдан сонра һекајәнин мәзмунуну сорушмаға башлајыр. Мәзмун планын ајры-ајры бәндләри үзрә бир нечә шакирдә данышдырылыр.

Бу просесдә мүәллим шакирдләрдән там, дүзкүн вә әтрафлы чаваблар алмаға чалышыр. Бу мәгсәдлә о (мүәллим), данышан шакирдин әһатә етмәдији вә ја тохунмадығы чәһәтләри дикәр шакирдләрин көмәји илә мејдана чыхарыр вә беләликлә планын конкрет маддәси үзрә сөјләнилән фикри тамамлајыр.

Бу јолла планын бүтүн бәндләри изаһ олунур. Сонра 1—2 шакирдә мәзмун бүтөвлүкдә сөјләдилир.

Һекајәнин мәзмунунун шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәдилдији јә'гин едилдикдән сонра мүәллим әсәрин ајры-ајры компонентләринин тәһлилинә кечир.

Мүәллим әввәлчә кириш мәрһәләсиндә дејиләнләри хатырлајыб сөјләјир ки, «Азад» һекајәсинин мөвзусу Чәнуби Азәрбајчан һәјатындан көтүрүлмүшдүр. Әсәрин гәһрәманлары олан Азад вә Фәрда халгын азадлығы уғрунда мүбаризә апаран Чәнуби Азәрбајчан кәнчләринин үмумиләшмиш сурәтләридир. Мүәллиф өз фикир вә дүшүнчәләрини бу образлар васитәсилә ифадә етмишдир.

Азад, синәсиндә халгы үчүн јанан бир үрәк кәздирир. Онун гәлби јени арзуларла долудур, лакин бу арзулары һәјата кечирмәјә, халгына хидмәт етмәјә имканы јохдур. Ичтимаи гурулуш, Иран иртичасы Азадын әл-голуну бағлајыр, арзуларыны боғур. Вәзијјәт ону тәһсилдән ајрылыб дәрзи дүканында шакирд ишләмәјә мәчбур едир. Азадын аиләси чох пис күзәран кечирир Ағыр вәзијјәт, растлашдығы чәтинликләр Азады ичтимаи мүбаризәјә сөвг едир. Ејни заманда, Чәнуби Азәрбајчанда күчләнән вә инкишаф едән милли азадлыг һәрәкаты Азадын психолокијасына тә'сир көстәрир, она өз һүгугларыны баша салыр, вәтән вә халг јолунда чанындан кечмәјә һазыр олан бу кәнчи силаһа сарылмаға вадар едир. Беләликлә, әввәлләр «Сүкути» кими танынан Азад заман кечдикчә дәјишир, мә'нәви чәһәтдән «јенидән гурулур», «һејван кими јашамагдан» әл чәкмәјә чалышыр, азадлыг уғрунда мүбаризәјә гошулур. Һәмин мүбаризәдә Азады өлүм көзләјир.

Лакин вахтсыз өлүм ону горхутмур. Азад сон нәфәсиндә белә халгыны, вәтәнини дүшүнүр, она фајда верә билмәдијинә тәәссүфләнир: «... доғма Азәрбајчан, мәни бағышла... сәнә аз фајда вердим, аз јашадым, тез өлдүм!». Азад өлүм ајағында белә мүбаризәни давам етдирмәјин вачиб олдуғуну унутмур, «...јерә гојмајын о түфәнкләри ки, онлары бу доғма торпаг сизә тапшырмышдыр...»—дејиб, һәмвәтәнләрини мүбаризәни давам етдирмәјә сәсләјир.

Мүәллим мәзмуна әсасланараг «Азад» әсәринин идејасыны шәрһ етдикдән сонра һекајәнин композисијасыны, сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини изаһ едир.

Бу мәгсәдлә о сөјләјир ки, нәср әсәрләриндә һадисә, јазычынын үслубундан асылы олараг, мүхтәлиф шәкилдә верилир. Белә ки, һадисәни ја јазычы өзү данышыр, ја да һәр һансы бир шәхсин дили илә верир.

«Азад» һекајәси елә гурулмушдур ки, бурада јазычы иштирак етмир, һадисәни әсәрин образларындан бири — Фәрда данышыр. Һекајәдә һадисәләр чох јығчам вә конкрет тәсвир олунур. Әсәрдә тәһкијә вә тәсвир кениш јер тутур. Бундан әлавә, һекајәдә јығчам, лакин чох мә'налы диалог вардыр. Бу диалог охучунун диггәтини чәлб едир, ону дүшүндүрүр. Бу чәһәтдән Фәрда илә анасынын арасындакы данышыг сәчијјәвидир:

— Нә вар, ана, һәлә әрбабын адамы кәлмәјиб ки?..
— Кәлмишди оғул.
— Нә деди?
— Нә дејәчәк, пулуну алыб кетди.
— Пулу һарадан тапдын, ана?
— Нечә һарадан тапдым, оғул! Азад кәтирди, деди ки, сән вермисән.

Көрүндүјү кими, бу диалогда Фәрда илә анасы иштирак едир. Лакин биз бурада башга бир шәхсин—һекајәнин гәһрәманларындан олан Азадын көзәл бир сифәти илә дә таныш олуруг. Диалогун мәзмунундан ајдын олур ки, Азад өз достунун аиләсинин гајғысына галыр. Һәм дә о бу јахынлығы һисс етдирмәмәјә чалышыр.

Мүәллим белә диалоглар һаггында јери кәлдикчә мүтләг изаһат вермәлидир. Чүнки белә изаһатлар верилмәдән бәдии әсәрин тә'сир күчүнү шакирдләрә чатдырмаг олмаз.

Әсәрдә верилән һәр бир тәсвир, тәһкијә, диалог онун (әсәрин) идејасы, әсас образларын характери илә сых сурәтдә

бағлыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, конкрет бәдии парчалары нүмунә кәтирдикдә, ајры-ајры образлы ифадәләри изаһ етдикдә, бир сөзлә, конкрет тәһлил апардығда шакирдләр һәм һекајәнин мәзмунуну јахшы мәнимсәјир, һәм дә ондан мүтәәссир олурлар ки, бунун да тәрбијәви әһәмијјәти бөјүкдүр.

«Азад» һекајәсиндә шакирдләрин һиссинә, дүшүнчәсинә тә'сир көстәрмәк үчүн кифајәт гәдәр материал вардыр. Буну һәмин мөвзуда кечилән дәрсләрдә ајдын мүлаһизә етмәк олар. Мәсәлән, Нефтчала шәһәр орта мәктәбинин мүәллими И. Әбилов јазыр: «Бир дәфә VI синифдә М. Ибраһимовун «Азад» һекајәсинин ифадәли гираәт заманы ики нәфәр ушағын хысын-хысын ағламасыны көрдүм. Онлар Азадын өлүм сәһнәсиндән мүтәәссир олмушдулар...».

«Азад» һекајәсиндә охучунун дүшүнчәсинә тә'сир едән, онларын гәлбини вәтәнпәрвәрлик, азадлыг уғрунда мүбаризә һиссләри илә долдуран епизодлары шакирдләрә чатдырмаг һәр бир әдәбијјат мүәллиминин борчудур.

Беләликлә, һекајәнин ајры-ајры чәһәтләринин конкрет фактлар әсасында ајдынлашдырдығдан сонра мүәллим дәрси јекунлашдырыр. Бу мәтсәдлә синфә ашағыдакы суаллары вермәк олар:

1. Һекајәдә һадисәләр кимин дилиндән верилир?
2. Азадла Фәрданын достлуғу әсәрдә нечә тәсвир олунур?
3. Һансы һадисәләр Азадын милли азадлыг уғрунда мүбаризәјә гошулмағына тә'сир көстәрмишдир?
4. Азады дүшүндүрән мәсәләләр нә иди?

«Азад» һекајәси мөвзусунда кечилән икинчи дәрсдә мүәллим шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда ев тапшырығы верә биләр:

1. Азад вә Фәрда образларынын гыса сәчијјәсини јазын.
2. Һекајәдән тәһкијә, тәсвир вә диалоглары мүәјјәнләшдирин.

НИЗАМИНИН «ХЕЈИР ВӘ ШӘР» ҺЕКАЈӘСИНИН VII СИНИФДӘ ӨЈРӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мирәли МАҺМУДОВ,
Һ. Зәрдаби адына Кировабад Дөвләт Педагожи Институтунун баш мүәллими.

Бу күнкү мәктәблиләри достлуг, сәдагәт, хејирхаһлыг руһунда тәрбијәләндирмәк, онлары һәр чүр бәд әмәлләрдән узаглашдырмаг тә'лим-тәрбијә ишләримизин гаршысында дуран әсас мәсәләләрдәндир. Бу ишдә бәдии әдәбијјатын чох чидди тә'сир күчүнә малик олмасы хүсуси гејд едилмәлидир. «Бәдии әдәбијјат синфи идрак вә синфи тә'сир үчүн кәскин бир васитәдир. О, халга һәјатдакы һәм мәнфи, һәм дә мүсбәт чәһәтләри көстәрәрәк мәнфиләрдән узаглашмағы, мүсбәтләрин ардынча кетмәји төвсијә едир»[1].

Низами Кәнчәвинин башга әсәрләри кими, онун једдинчи синфин програмына вә дәрслијинә дахил едилмиш «Хејир вә Шәр» һекајәси бу чәһәтдән чох мараглыдыр. Програмда «Хејир вә Шәр» әсәрини тәдрис едәркән хејирхаһлыг вә чәмијјәтә хејир вермәјин тәблиғи, пахыллыг, дарказлык, үмумијјәтлә, шәр кими мәнфи кејфијјәтләрин писләнилмәсинин шакирдләрә мәнимсәдилмәси тәләб олунур. Мә'лум олдуғу кими, әсәрин тәдриси илә әлагәдар олараг даһа кениш мәсәләләри әһатә етмәк зәрурәти мејдана чыхыр. Белә ки, мәктәб тәчрүбәсинә әсасән мүәллим әсәрин тәдриси заманы ашағыдакы мәсәләләрин әһатә олунмасына чалышмалыдыр:

[1] Чәфәр Хәндан. «Әдәбијјат нәзәријјәси» (орта мәктәбин 8—10-чу синифләр үчүн), Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 46.

1. Низами Кәнчәвинин јарадычылығы һаггында әввәлләрдән верилмиш мә'луматын даһа да кенишләндирилмәси вә дәринләшдирилмәси.

2. «Хејир вә Шәр» һекајәсинин өјрәнилмәси:

а) «Једди көзәл» поемасы һаггында гыса мә'лумат;

б) һекајәнин ифадәли охусу, мәзмуну, мәтн үзәриндә иш, лүғәтин изаһы;

в) һекајәдәки әсас сурәтләрин — Хејир вә Шәр сурәтләринин мугајисәли шәкилдә сәчијјәләндирилмәси;

г) «Хејир вә Шәр»дә олан башга сурәтләрин — гыз вә онун атасынын (малдар күрд сурәтләринин) хејирхаһлыг вә нәчибликләринин өјрәнилмәси;

д) һекајәнин идејасы вә бәдии ифадә хүсусијјәтләри һаггында гыса мә'луматын верилмәси.

Једдинчи синиф шакирдләри һәлә V—VI синифдән Низами Кәнчәвинин һәјаты, шәхсијјәти вә јарадычылығы илә азчох танышдырлар. Програмда VII синифдә Низами Кәнчәвинин һәјат вә јарадычылығы һаггында үмуми мә'луматын верилмәси тәләб олунмур. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, лазыми һазырлыг апарылмадан онун һәр һансы бир әсәрини бир баша башламаг лазыми сәмәрә вермир. Шаирин «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» һекајәси «Хејир вә Шәр»дән әввәл кечилдији үчүн шаир вә онун јарадычылығы һаггында әввәлләрдән верилмиш мә'луматлар бир даһа дәринләшдирилир. Лакин «Хејир вә Шәр» һекајәсинин тәдрисинә башламаздан әввәл, «Једди көзәл» поемасы һаггында мә'лумат вермәк, шаирин зәнкин јарадычылығына, мүхтәсәр дә олса, нәзәр салмаг ваҹиб вә зәруридир. Бә'зи мүәллим вә методистләр белә иддиа едирләр ки, «Хејир вә Шәр» нисбәтән һәчмчә иридир. Буна көрә дә «Једди көзәл» поемасы һаггында сөһбәт ачылмасы хејли вахт апарыр вә беләликлә дә һекајәнин мәзмун вә идејасынын шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәсинә вахт галмыр. Әввәлә ону демәлијик ки, мүәллимин сөһбәти «Једди көзәл» поемасындан кетсә дә, әсас диггәт елә һәмин әсәрдән көтүрүлмүш «Хејир вә Шәр» үзәриндә олачагдыр. Дикәр тәрәфдән, поемадан мүәллимин хатырладығы әсас епизодлар, ибрәтамиз фактлар барәдә шакирдләр аз-чох тәсәввүрә маликдирләр. (Мәсәлән, Бәһрамла Фитнә әһвалаты, шаһ вә чобан вә с.).

Елә бунлара көрә дә белә һесаб едирик ки, «Хејир вә Шәр» кими чох ибрәтамиз бир һекајәнин мәзмун вә гајәсинин

мәктәблиләрә даһа дәриндән чатдырылмасы үчүн онларын «Једди көзәл» поемасы барәдә аз да олса мүәјјән тәсәввүрә малик олмалары лазымдыр.

Мүәллим һекајәнин охусуна башламаздан әввәл, јухарыда дедијимиз кими, шакирдләрин Низами һаггында билдикләрини бир даһа јохламалы, диггәти кечиләчәк әсәр үзәринә јөнәлтмәлидир. Мүәллим демәлидир ки, «Једди көзәл» даһи Низаминин дөрдүнчү бөјүк поемасыдыр. Шаир әсәри тәхминән 1196-чы илдә тамамламышдыр. Низами әсәрин мөвзусуну Иран тарихинә даир материаллардан алмышдыр.

«Једди көзәл» поемасынын гәһрәманы Сасаниләр сүлаләсинин бешинчи һөкмдары Бәһрам-курдур. «Бу мөвзу Низамијә, һәр шејдән әввәл, һәлә «Сирләр хәзинәси» вә «Хосров вә Ширин»дә башладығы идеал һөкмдар сурәти јаратмаг сә'јләрини давам етдирмәк имканыны верирди. Бәһрам исә халг әфсанәләриндә тарихи бир шәхсијјәтдән әфсанәви һөкмдара чеврилмиш вә буна көрә дә шаирин мәгсәдинә даһа мувафиг бир шәхсијјәт олмушдур»[1]

Дөврүндәки јарамазлыглары — шөһрәтпәрәстлији, пул дүшкүнлүјүнү, инсанлар арасында бәрабәрсизлији, вар-дөвләт үчүн јарадылан фитнә-фәсады, зүлмү, сарај адамларынын сатгынлығыны вә с. гүдрәтли гәләми илә тәсвир едән Низами һәр јердә халгын тәрәфиндә дајанмыш, онун досту вә мүдафиәчиси кими чыхыш етмишдир. Шаирин поемада бөјүк мәһәббәтлә тәсвир етдији ағыллы Фитнә, мүдрик гоча олан чобан сурәтләрини буна мисал көстәрмәк олар.

«Једди көзәл» поемасыны Азәрбајчан дилинә халг шаири Мәммәд Раһим тәрчүмә етмишдир. «Хејир вә Шәр»ин идејасыны шакирдләрә чатдырмаға хејли көмәк едән ашағыдакы мә'луматын синфә чатдырылмасы олдугча фајдалыдыр. Мүәллим дејир ки, «Једди көзәл»ин мүгәддимәсиндә бөјүк шаир гызыл вә күмүш алүдәси олан инсанларын мәһкум олундуғундан кениш бәһс ачыр вә инсанлара «гызыл зәнчириндән азад олур, көзләрини зәка сүрмәси илә ишыгландырмағы» төвсијә едир. О көстәрир ки, әгл вә камал саһибләри варланмаг һәвәсинә һеч вахт дүшмәзләр. Чүнки бир нәфәрин варланмасы үчүн јүз нәфәр мүфлис олмалыдыр. Бир нәфәр көкәлсин дејә, јүз нәфәрин чијәри парчаланмалыдыр. Бир нәфәрин бојну јоғунласын дејә, јүз нәфәрин бојну вурулмалыдыр.

[1] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I чилд (үч чилддә), Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәh. 163.

Варланмаг еһтирасы инсанларын арасындакы сәмимиjјәти гырыб онлары вәһши кими бир-биринин чанына салырды. Бу вәһши еһтирасы чәһаләт вә наданлыг һесаб едән шаир, «ахмаглыға бах ки, даш парчасы (гызыл) үчүн дост-достла вурушур»,[1] — дејир.

Инди охујачағымыз «Хејир вә Шәр» һекајәсиндә пулун, варланмаг еһтирасынын нечә ачы фәлакәтләр төрәтдијини көрәчәјик. Өјрәндијимиз бу һекајә Једди көзәлдән бири олан Чин шаһзадәси Јағманаз тәрәфиндән сөјләнилир.

Бу гыса киришдән сонра әсәрин охунмасына башланыр. Әдәбијјат мүәллимләринин дәрсләриндә апардығымыз мүшаһидәләр нәтичәсиндә јә'гин етдик ки, бу саһәдә мүәјјән гүсурлара да јол верилир.

Белә гүсурлары ашағыдакы кими хүласә етмәк олар:

1. Бә'зи мүәллимләр асан јолла кедәрәк мөвзуну синфә е'лан етдикдән сонра, һеч бир кириш мүсаһибәси апармадан һекајәнин мәзмунуну нағыл едир, бунун әсасында да суал-чаваб апарыб әсәри евдә охумағы шакирдләрә тапшырырлар.

2. Бә'зиләри исә әксинә, һекајәдән мүәјјән парчаны охујур, бунун мәгсәдә нә дәрәчәдә мүвафиг олуб-олмамасына диггәт јетирмирләр. Белә мүәллимләр програмын елә бир мүһүм тәләбини унудурлар ки, «синифдә охумаг үчүн бөјүк әсәрләрдән сечилән ајры-ајры парчалара да диггәтлә јанашмаг лазымдыр. Бу парчалар әсәрин идеја мәзмунуну, дилини вә бәдии хүсусијјәтләрини дәрк етмәк үчүн шакирдләрә дүзкүн тәсәввүр вермәли вә онлары әсәри бүтөвлүклә охумаға һәвәсләндирмәлидир.

Әсәрин синифдә охунмасы онун идеја, мүндәричә вә ифадә хүсусијјәтләрини анламаг үчүн илк мүһүм мәрһәләдир. Мүәллимин ифадәли охусу шакирдләрдә мүталиәјә марағы артырыр, онлары әсәр үзәриндә дүшүндүрүр, онларын бәдии зөвгүнүн инкишафына вә оху техникасына мүкәммәл јијәләнмәсинә көмәк едир»[2].

3. Һәтта елә мүәллимләрә дә раст кәлмәк олур ки, онлар мөвзунун тәдрисинә ајрылмыш 3 сааты һекајәнин һиссә-һиссә охунушуна вә һәр һиссәнин ајрылыгда тәһлилинә һәср едирләр.

[1] «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», I чилд, Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, 1960, сәһ. 164.

[2] Сәккизиллик мәктәб програмлары. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат, V—VIII синифләр үчүн, Бакы, «Маариф» Нәшријјаты, 1968, сәһ. 24.

Габагчыл мүәллимләрин дәрсләри үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр вә өз тәчрүбәмизә әсасән јәгин етмишик ки, јухарыдакы иш үсулларынын һеч бири мәктәб тәчрүбәсиндә өзүнү доғрултмур.

Республикамызын әмәкдар мүәллими Әли Аббасов (Кировабад шәһәри, М. Ә. Сабир адына 5 №-ли мәктәб) «Хејир вә Шәр» һекајәсинин тәдрисинә 3 саат вахт ајырыр.

Әли мүәллим һекајәнин тәдрисинә вермиш олдуғу үч саат вахты белә бөлмүшдүр:

1. «Једди көзәл» поемасы һаггында гыса мә'луматын верилмәси. «Хејир вә Шәр» һекајәсинин мүәллим вә шакирдләр тәрәфиндән охунмасы вә лүғәт үзәриндә иш 1 саат.

2. «Хејир вә Шәр» һекајәсинин мәзмунунун өјрәнилмәси вә план тәртиби 1 саат.

3. «Хејир вә Шәр» һекајәсиндә иштирак едән сурәтләрин сәчијјәләндирилмәси вә әсәрин әһәмијјәти 1 саат.

О, истәр оху заманы, истәрсә дә мәзмунун өјрәнилмәси просесиндә мәтн үзәриндә ишә хүсуси фикир верир. Мәтн үзәриндә иш апараркән програмын белә бир тәләбини әлдә әсас тутур ки, «Мүәллим шакирдләри әсәрин мәзмуну үзәриндә ишләтмәлидир, чүнки өјрәдилән әсәр о заман јахшы баша дүшүлүр ки, мүәллим мәтн үзәриндә шакирдләри сәмәрәли вә мәгсәдәмүвафиг јолларла ишләдә билсин... Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини тә'мин етмәк үчүн мәтн үзәриндә апарылан ишләр кениш имкан вә әлверишли шәраит јарадыр...»[1].

Ону демәк вачибдир ки, Әли Аббасов узун илләрдир ки, мәктәбләримиздә әдәбијјатдан дәрс дејир. Онун јахшы һафизәси вә оху габилијјәти вардыр. Ше'ри олдугча рәван вә ифадәли охумағы бачарыр. Онун һәр бир охусу шакирдләринә көзәл нүмунәдир. Бундан әлавә, Әли мүәллимдә чох јахшы бир кејфијјәт дә вардыр. О да истәр классик, истәрсә дә мүасир ше'римиздән чохлу әзбәр билмәсидир. Одур ки, о, һекајәнин тәдрисинә башлајаркән әсәрдән бир парча әзбәр сөјләјир, сонра мәнзум парчаны шакирдләрә охутдурур. Әсәр бир дәфә охундугдан сонра лүғәт үзәриндә иш башланыр. Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр мәтни сәссиз охујур, чәтин сөзләри тапыб лүғәт дәфтәрләринә јазырлар. Мүәллим чалышыр ки, оху заманы бир дәнә дә олсун белә сөз вә ифадә онлар үчүн

[1] Сәккизиллик мәктәб програмы. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат, V—VIII синифләр, Бакы, «Маариф» Нәшријјаты, 1968, сәһ. 25.

гаранлыг галмасын. Мә'лум олдуғу кими, дәрсликдә бүтүн сөзләрин лүғәти мә'насы һеч дә бүтүнлүклә верилмәмишдир. Одур ки, о, әввәлчәдән сечдији сөзләрин дәфтәрә көчүрүлмәсини, гаршысында лүғәти мә'насынын јазылмасыны да тә'мин едир вә евдә бүтүн лүғәтин өјрәнилмәсини, әсәри бир нечә дәфә охумағы шакирдләрә төвсијә едир.

Нөвбәти дәрсдә мәтн үзәриндә иш давам етдирилир. Мүәллим чалышыр ки, дәрсин кедишиндә өзү дејил, ән чох шакирдләр фәал олсунлар. Мәһз буна көрә дә мәзмуну данышмаг үчүн план тәртибинә шакирдләр даһа чох чәлб олунурлар. «Хејир вә Шәр» кими бир һекајәнин план үзрә данышылмасы олдугча вачибдир. Тәәссүф ки, бә'зән буна лазыми гәдәр риајәт олунмур.

Планлы сөһбәт даһа ардычыл олмагла, нәинки әсас мәсәләләрин унудулмасына вә көлкәдә галмасына, һәтта ән кичик әһәмијјәтли мәсәләләрин белә диггәтдән јајынмасына јол вермир. Биз ашағыда Әли мүәллимин шакирдләринин фәал иштиракы илә суал шәклиндә тәртиб етдији планы вермәји лазым билирик.

П л а н:

1. Һекајә Низами Кәнчәвинин һансы әсәриндән көтүрүлмүшдүр вә ким тәрәфиндән нағыл едилир?
2. Охудуғунуз һекајәдә әсас сурәтләр һансылардыр?
3. Хејирлә Шәр нә кими шәраитдә јол кетмәли олурлар?
4. Шәр Хејрин көзләрини нә үчүн чыхарыр?
5. Күрд гызы Хејри нечә вәзијјәтдә көрдү? О нә етди?
6. Күрд аиләси Хејри нечә гаршылады? Онун көзләринин сағалмасы үчүн нә етдиләр?
7. Хејир сағалдыгдан сонра күрдүн аиләсиндә өзүнү нечә апарды?
8. Хејир нә үчүн күрдүн евиндән кетмәк истәјирди?
9. Хејир нечә хошбәхт олду?
10. О, падшаһын гызыны нечә сағалтды?
11. Хејир илә Шәрин агибәти нечә олур?
12. Шәрин мәнфи кејфијјәтләри һансылардыр?
13. Хејри бизә севдирән нәдир?

Бу суаллар әсасында мүәллим шакирдләрлә сөһбәт апарыр, јери кәлдикчә әсәрдән нүмунәләр тәләб едир. Суал-чавабдан сонра һекајәни план үзрә бир-ики шакирдә нағыл етдирир. Мүәллим дәрсин сонунда шакирдләрә тапшырыр ки,

әсәри охујаркән Шәр, Хејир вә Күрдүн аиләсинин тәсвиринә диггәт јетирсинләр, бунлары сәчијјәләндирән сөз вә мисралары тапыб дәфтәрдә ајры-ајры сүтунларда јазсынлар. Беләликлә, шакирдләр евдә әсәр үзәриндә мүстәгил ишләјир, сурәтләри сәчијјәләндирән һиссәләри сечиб дәфтәрләринә көчүрүрләр. Мүәллим нөвбәти дәрсдә сурәтләрин сәчијјәси үзәриндә дајаныр вә ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә тәшкил едир:

М ү ә л л и м — Әсәрдә нәдән бәһс олунур?

Ш а к и р д — Һекајәдә ики чаванын—Хејирлә Шәрин јол кетмәсиндән, Шәрин өз досту Хејрә хәјанәт етмәсиндән вә Күрдүн хејирхаһлығындан данышылыр.

М ү ә л л и м — Шәр нә чүр адамдыр?

Ш а к и р д — О, ады кими дә пис ишләр көрән, достуна хәјанәт едән јарамаз бир адамдыр.

М ү ә л л и м — Шәрин пис әмәлләри нечә көстәрилир?

Ш а к и р д — Шәр јолун гураглыг олдуғуну билиб тулугдакы сују кизләдир, Хејрин сују гуртардыгдан сонра өз сујундан она вермир.

М ү ә л л и м — Бәс о Хејрә һансы шәртлә су вермәјә разы олур?

Ш а к и р д — Бир ичим су үчүн Хејир Шәрә ләл тәклиф едирсә дә, Шәр буна разы олмур, јалныз Хејрин көзләрини чыхардыгдан сонра она су верәчәјинә разылашыр.

М ү ә л л и м — Хејир шәртә разы олдугдан сонра Шәр нә едир?

Ш а к и р д — Хејир бу шәрти гәбул етдикдән сонра Шәр онун ики көзүнү дә чыхарыб кор едир вә су да вермәјиб јолуна дүзәлир.

М ү ә л л и м — Бәс Хејир нечә адам иди?

Ш а к и р д — Хејир достлуға мөһкәм, сәдагәтли бир кәнч вә үрәји ачыг адамдыр. Буна көрә дә о һеч ағлына да кәтирмирди ки, бир сүфрәдә чөрәк једији досту алчаглыға әл атыб она хәјанәт едә биләр.

М ү ә л л и м — Хејрин јахшы адам олдуғуну нәдән билирик?

Ш а к и р д — Хејир Шәрлә сәһрада бирликдә кедәркән үрәјиачыглыг едиб бүтүн чөрәк вә сујуну досту илә бирликдә јејиб ичир, һеч бир шеји ондан әсиркәмир, кизләтмир. Она јахшылыг едән малдар гоча Күрдүн аиләсинә әлиндән кәлән көмәји едир. Падшаһын гызыны өлүмдән гуртарыр, лакин әвәзиндә һеч бир шеј истәмир.

Мүәллим — Һекајәдә гоча Күрд вә онун гызы нечә тәсвир едилмишдир?

Шакирд — Күрд көчәри һәјат кечирир, онун гызы ачыгүрәкли, хејирхаһ, көзәл бир кәнчдир. О, Хејрин ағыр вәзијјәтини көрәркән үрәкдән ачыјыр, ону евә кәтирир, атасы илә бирликдә Хејрин көзләринә дәрман гојур вә сағалмасы үчүн әлиндән кәләни едир.

Мүәллим — Низами Хејирлә Шәрин әмәлләрини тәсвир етмәклә нә демәк истәјир?

Шакирд — Шаир демәк истәјир ки, инсан һәмишә хејирли ишләр көрмәли, башгаларынын хошбәхтлији үчүн чалышмалыдыр вә бүтүн бәд әмәлләрдән әл чәкмәлидир.

Сонра мүәллим шакирдләрә сурәтләрин мүгајисәли характеристикасыны тәртиб етдирир.

Һекајәнин шакирдләрин иштиракы илә сәһнәләшдирилмәси вә ифа олунмасы, «Инсан-инсана дост вә јолдашдыр» мөвзусунда јазы иши апарылмасы олдугча фајдалыдыр. Мүәллимин, бундан әлавә, сурәтләр һаггында сөһбәт апараркән ону мүасир һәјатла әлагәләндирмәси, характерик һәјаты мисаллар сөјләмәси вә буна шакирдләрин өзләрини дә чәлб етмәси мөвзунун тәдрисини даһа да сәмәрәли едир.

Шакирдләрин фәаллығыны даһа да артырмаг үчүн мүәллим «Хејир вә Шәр» һекајәсиндән әхлаги-тәрбијәви сөзләри шакирдләрин сечиб әзбәр сөјләмәләрини дә тәләб етмәлидир.

ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫНЫН ӘСӘРЛӘРИНДӘ НЕОЛОКИЗМЛӘР

М. СӘЛИМОВ,
Азәрбајчан МТИ-нин методисти.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Ч. Чаббарлы јазыб, јаратмаг һәвәси илә јашајан, јенилијә чан атан, јенилик вә инкишафын чарчысы олан сәнәткарлардан бири иди.

Ч. Чаббарлы әсәрләри илә әдәбијјатымызы зәнкинләшдирдији кими, Азәрбајчан әдәби дилинин пухтәләшмәси, зәнкинләшмәсиндә дә бөјүк рол ојнамышдыр. Әдәбијјатда олдуғу кими Ч. Чаббарлы дилдә дә јениликчи олмушдур.

Буна мисал олараг јазычынын әсәрләриндәки бә'зи образларын адларыны мүгајисәли олараг нәзәрдән кечирәк. «Алмаз» әсәринин гәһрәманы алмаз кими парлаг, инкишафын, тәрәггинин рәмзи кими сәсләндији һалда, көһнәлијин, мүһафизәкар кечмишин мүдафиәчиси кими верилмиш Мирзә Сәмәндәр ады нечә дә образын, сурәтин өзүнә мүнасиб сечилмишдир.

Шүбһәсиз ки, мүәллиф «Од кәлини», «Севил», «Алмаз», «Јашар», «Дөнүш» вә башга әсәрләринин адларыны мүәјјәнләшдирәркән һәмин әсәрләрин мәзмунуну нәзәрә алдығы кими, онлара вердији адларын өзләринә дә дедијимиз кими јанашмыш, зәманәнин аһәнкинә сәс верән әсәрләрә, гәһрәманлара вә сурәтләрә белә јени адлар сечмишдир. Һачы Әһмәдин, Ибадын, Баларзанын, Фатманисәнин, Мирзә Сәмәндәрин, Ағамјанын, Саламовун, Әбдүләлибәјин ишләри, давранышлары, һәјатдакы мөвгеләри кими адлары да кечмишлә әлагәдар олдуғу һалда Севилин, Күлүшүн, Күләрин, Јагутун, Күндүзүн, Алмазын, Баратын, Јахшынын, Ејвазын, Бахшынын, Сонанын, Күлсабаһын, Фирузәнин вә башгаларынын адлары бир о гәдәр јенидир, јетишән јени нәсли тәмсил етдикләри кими, јениликлә әлагәдардыр. «Алмаз» әсәринин республикамызын әлјазмалары фондунда сахланылан бир әлјазма нүсхәсиндә (№ 6535) мүәллифин өз әли илә гејд етдији бир сыра тәсһиһ вә ихтисарлар мараглыдыр. Анасына гызларын

«Јени јол»а, «Дан улдузу»на јазылдыгларындан ифтихарла бәһс едән Алмазын дилиндән мүәллиф јазыр:

«—Алты арвад елә бирдән өзүнү «Дан улдузу»на јаздырды. Алтысы да елә бирдән .Урра! (Анасыны гучуб онунла бирликдә фырланыр). Алтысы да бирдән, бах көрүрсән, гијамәтдир. Дајан һәлә бир адларыны охујум. (О охујур) Күлбачы, Күлназ, Күлнисә, Күлбаһар, Күлханым, бу да Күләндам... көрдүн.

Ханымназ — Бунларын һамысы елә күл олду ки...

Алмаз — Бәс нечә! Һамысы күлдүр. Алты күл, өзләри јаздырдылар. Мәним сөзүм онлара чох бәрк тә'сир етди. Бирчә о сијаһыны бәри вер, бу күлләри дә әлавә едим. Бунлар бизим бағларымызын күлләридир...»[1].

Ч. Чаббарлы рәғбәт бәсләдији мүсбәт гәһрәманларыны белә адландырдығы кими, јени һадисәләри, јени јаранан гурулушун, ичтимаи тәшкилат формаларынын адларынын да бәдии әдәбијјатымызда тәрәннүмчүсү вә јарадычысыдыр. Колхоз, «Јени јол», «Дан улдузу», «јунбирлији», «мејвәбирлији» вә б. сөз вә ифадәләр әдәбијјатымыза Ч. Чаббарлы тәрәфиндән кәтирилмишдир.

Чамалла диалогларынын бириндә Чамалын кәнддән гачмаг истәдијини көрән Алмаз дејир:

«—Билирсиниз, бу саат бура бир вуруш мејданыдыр. Сиз инди мејдандан гачан бир фәрарисиниз.

Чамал — Сиз, јә'ни ким. Көрүм сән комиссарсан, уполномоченнисән, кимсән.

Алмаз — Јох, мән анчаг бир вәтәндашам. Бу да мәним вәтәндашлыг борчумдур.

Чамал — Јенә дә вәтәндаш. Вәтәндашлыг борчу тәкчә сизә галмамышдыр.

Алмаз — Мән тәк дејиләм ки. Бурада кәндин бүтүн сағлам вә јарадычы гүввәси чалышыр. Онлары биз ишә чәкәчәјик.

Мирзә Сәмәндәр (әлиндә бир кағыз, ачыглы ичәри кирәрәк) — Гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә, гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә (Сөзүнү дејиб көзләјир ки, Алмаз һиддәтинин сәбәбини сорушсун, лакин Алмазын динмәзлијини көрүнчә, даһа да ачыглы һалда). Чаным, о кишн арвадлары јахшы таныјырмыш (јенә дә Алмаз динмир). Јахшы дејибләр,

[1] Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, үч чилддә, Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1957, II чилд, сәһ. 447—448.

аллаһ дәвајә ганад версәјди, дүнјада учмамыш дам галмазды. (Алмаз јенә дә динмир. Мирзә Сәмәндәр һиддәтләниб о бири отаға кечир).

Чамал — Буна нә олмушдур?

Алмаз — Ишиниз олмасын.

Чамал — Сонра да дејирсиниз, сағлам гүввә. Харабалыгда абаданлыг ахтарырсыныз. Сағлам гүввәнин кәнддә нә иши вар.

Алмаз — Тапылар. Сағлам гүввәни кәнд өзү верәр. Будур, бах елә бу күн алтысы бирдән јазылмышдыр. Өзү дә гызлар.

Чамал — Һара јазылмышлар?

Алмаз — «Јени јол»а.

Чамал — «Јени јол» нәдир?

Алмаз — «Јени јол» колхоздур...»[1].

Бу диалогдакы «Јени јол», «вәтәндашлыг борчу», «сағлам гүввә», «вәтәндаш» ифадәләриндәки јени, јол, вәтәндаш, борч вә с. сөзләр дилимиздә чохдан ишләнсәләр дә «Алмаз» әсәриндәки ишләнмә мәгамы вә мә'насы Ч. Чаббарлыја мәхсусдур. Одур ки, һәмин сөзләрдән әмәлә кәлән ифадәләр, сөз бирләшмәләри үслуби мәгамда ишләдилән неолокизмләр — јени сөзләрдир.

Јығынчагда коллектив тәсәррүфатын мәзмунундан, әһәмијјәтиндән бәһс едән Алмаз дејир: «Јени јол» арвадлар үчүн бир «јунбирлији» дүзәлтмишдир.

Ибад — Бизим арвадларымыздан әл чәк.

Һачы Әһмәд — Дајан, дајан, ај Ибад, бир јахшы-јахшы баша дүшәк.

Алмаз — Икинчи, «мејвәбирлији» дүзәлдирик. Бурада да кишиләр дә, арвадлар да ишләјә биләр. Бунлар үчүн курслар да ачылыр, истәјәнләр јазыла биләр»[2].

Бу диалогдакы «јунбирлији», «мејвәбирлији» сөзләри Азәрбајчан әдәбијјатында биринчи дәфә Ч. Чаббарлы тәрәфиндән ишләдилмишдир. Һәр ики сөзү тәшкил едән јун, мејвә, бирлик сөзләри сырф Азәрбајчан сөзләри олуб, истәр диалектләримиздә вә истәрсә дә јазылы мәнбәләрдә чохдан ишләнмәсинә бахмајараг, «јунбирлији», «мејвәбирлији» сөзләри јени мә'налы вә јени мәзмунлу сөзләрдир. Һазырда дилимиздә бу

[1] Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, үч чилддә. Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1957, II чилд, сәһ. 73—74.

[2] Јенә орада. Сәһ. 92—93.

гәбилдән олан «барамабирлији», «нефтбирлији», «памбыгбирлији» вә с. сөзләр әмәлә кәлмишдир.

Ч. Чаббарлы неолокизмләрдән јени сөз вә ифадәләрдән истифадә едәркән дилимизин сафлығына вә тәмизлијинә чидди әмәл едирди.

Совет јазычыларынын I гурултајында «Јени мәзмун јени форма тәләб едир» адлы мә'рузәсиндә Чаббарлы демишдир: «Бизим дилимиз лап гәдимдән кениш күтләләрин анламадығы әрәб сөзләри илә долмушдур. Бу дил јалныз аристократијанын јүксәк даирәләринин анладығы бир дил иди. Азад олмуш кениш күтләләр бу дил әлејһинә мүбаризә апармаға башладылар, дилин азәрбајчанлылашдырылмасы үчүн јени чәрәјанлар әмәлә кәлди. Бунлар чатышмајан сөзләри гәдим Азәрбајчан дилиндән көтүрмәк истәјирдиләр, лакин бу дили дә кениш күтләләр анламајачагдыр. Инди бу тенденсијалар әлејһинә мүбаризә апарылараг халг күтләләринин анлаја биләчәји бир дил уғрунда чалышырыг. Лакин бә'зи јолдашлар ајдын әдәби дил јаратмаг әвәзинә дикәр бир ифрата варырлар. Онлар әдәби дилимизә һәр чүр провинсиализм (әјаләтчилик) елементләри дахил етмәк истәјирләр. Ајдындыр ки, бу да әрәбчилик вә архаизм кими зәрәрли бир тенденсијадыр».

Ч. Чаббарлы еһтијач олмадан башга дилләрдән дилимизә сөзләр кәтирмәк һалларына күлүр, чәмијјәтдә олан белә адамлары чидди тәнгид едирди. Бу чәһәтдән «Севил» әсәриндәки Балашын атасы Атакишинин палтарларыны дәјишдирәрәк, она өлү палтарлары кејиндирмәси сәһнәси марагльдыр:

«Балаш — Сән бирчә бу чулу-чуханы чыхар.

Атакиши — Балаш, оғул, сән оласан өз аллаһын, гој мән кедим бир јана чәкилим, өз дәрдими чәким, мән иш адамыјам, онлар мәним әјнимдә давам етмәз.

Балаш — Атакиши, бу бир шеј дејилдир, бир саат кеј, сонра јенә дә чыхар; ахы бу палтарларла адам арасына чыхмаг олмаз.

Атакиши — Оғлум, башына доланым, онда мәни өлдүр, бир сөз демирәм, бу ки, өлү палтарыдыр, киши дүнән өлүб, мејити һеч сојумамышдыр.

Балаш — Инди мән јазыг башыма нә күл төкүм. Өз аиләмдә белә, мәни кимсә анламыр, кимсә мәним мөвгејими белә дүшүнмүр. Сиз мәни бу евдә бөјүк билирсинизсә, нечә мән дејирәм, елә дә олмалыдыр.

Атакиши — Јахшы, оғлум, ачыгланма, нечә дејирсән, һәлә едим дә.

Балаш — Ачыгланмырам, анчаг јахшы дејил, тез бу чуханы чыхар.

Атакиши — Бу мәним әјнимә кәлмәз.

Балаш — Бир саатлыг ејби јохдур, сонра чыхар тулла. Дајан, һә, белә. Өзүн дә јахшы-јахшы, нәзакәтли, данышанда бир аз инчә-инчә, зәриф данышарсән. Әфәндиләр, кәлишиниздән пәк мәмнунам, дејәрсән, һә... Мәмнунәм јох, османлы сајағы—ахырда нум. Мәсәлән, апармарам јох, апармарым. Бурасыны өзүм дә јахшы билмирәм ки, «марым» дејирләр, ја «мазын». Мәсәлән, апарардыг јох, апарыјордыз. Зәһримар нә чох дызылдады. Нә исә, јахшысы будур ки, сән динмәз-сөјләмәз отур, һеч ағзыны ачыб данышма. Дејәрәм лалдыр».

Ч. Чаббарлы өз дилинин сафлығыны, тәмизлијини көзләмәјиб османлы сајағы кәкәләјәнләри «Севил» әсәриндә Балаш, Әбдүләли бәј, Мәммәдәли бәј, «Алмаз» әсәриндә Мирзә Сәмәндәр, «1905-чи илдә» әсәриндә Баһадыр бәј, «Јашар» әсәриндә Һәсән вә с. образларын шәхсиндә тәнгиди атәшә тутмушдур. Ашағыдакы парчалары нәзәрдән кечирәк.

«Баһадыр бәј — Нә олурса олсун шимдики һалда һәрәкати—инкилабијјәјә мүгавимәт көстәрмәк сијасәти — миллијјәмизин мәнафеинә дејилдир. Бу бизим позисионумузу парализе едә билир. Бу күн ислам милләтинин тәрәгги вә тәшкилчиси...

Баһадыр бәј — Биз бу күчүчүк һәдијјәни тәгдим етмәклә тәрәгги вә тәалији—миллијәмизин ә'лаһәзрәт императорун сајеји—әдаләтиндә...

Һәсән — Иштә, бизим дә истедамыз шурасыдыр, бинаән әлејһ... Әфв едерсиниз, аргадашлар. Бурада бир суи-тәфәһһүм әмәлә кәлир, бинаән-әләјһ изаһ едилмәлидир... Шурасы чәтиндир ки, шорлуг суварылыр, кәндимизин сују кәсилир. Һалбуки ејни заманда һәр икиси дә суварыла билир...

Әмиргулу — Бизә мафә зад лазым дејил...»[1] вә б.

Ч. Чаббарлы Азәрбајчан дилинин тәмизлији уғрунда чалышаркән тәкчә түрк, османлы дилинин сөз вә ифадәләринин јерли-јерсиз ишләтмәк әлејһинә чыхмырды. О, үмумијјәтлә дилимизә кәтирилән бүтүн јабанчы сөзләрин ишләнмәсинә гаршы чыхыр вә өзү әсәрләриндә бу мәсәләјә хүсуси фикир верирди.

---

[1] Ч. Чаббарлы. Әсәрләри, III чилд, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты, Бакы, 1958, сәһ. 276—277.

V СИНИФДӘ Ә. САБИРИН «ОХУТМУРАМ, ӘЛ ЧӘКИН!» ШЕ'РИНИН ТӘДРИСИ

Сәлимә ЗЕЈНАЛОВА,
Азәрбајчан ХТИ-нин баш мүәллими.

Ингилабчы демократ М. Ә. Сабир мәктәб, елм, үрфан, тәһсил мәсәләләринә даир мүәјјән бир силсилә тәшкил едән ше'рләр јазмышдыр. Чәһаләт вә наданлығын тәнгиди, маарифин, јени типли мәктәбләрин тәблиғи бу ше'рләрин башлыча мөвзусудур. Бу әсәрләри илә шаир XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јени мәктәбләр шәбәкәсинин кенишләнмәси, маарифин кениш әмәкчи күтләләр арасында јајылмасы уғрунда чалышан зијалыларын мүбаризәсинә хејли јардым көстәрмишдир.

Сабирин әсәрләриндә мәктәб—моллаханаја, мүәллим—руһанијә гаршы гојулдуғу кими, елмин дә динә зидд олдуғу тәсдиг едилир. Сабир елм вә динин, ағыл вә чәһаләтин бир-биринә зидд вә барышмаз олдуғуну көстәрмиш, динин чәһаләтә хидмәт етдијини ашағыдакы ше'рдә белә ифадә етмишдир:

Елм олдуғу јердә оламаз динү дәјанәт,
Дин мәс'әләси чәһл тәгазасы дејилми?!

Сабир халгын тәрәггисинә, көзәл һәјат уғрунда мүбаризәјә көмәк етмәјән, әксинә, һаким истисмарчы синифләрә гуллуг көстәрән мүртәче елм вә мәдәнијјәти ифша едирди.

Сабирин јашадығы дөврдә бир тәрәфдән дүнјәви елмләри тәблиғ едән јени үсуллу мәктәбләр, дикәр тәрәфдән илаһијјаты тәблиғ едән руһани мәктәбләр бир-бири илә мүбаризә едирди. Биринчиләрин өнүндә јени, габагчыл фикирли «оғуллар», икинчиләрин өнүндә мүртәче дүнјакөрүшлү «аталар» дурурду. Бу мүбаризә Сабир јарадычылығында өзүнүн бәдии ифадәсини «Ваһ!.. бу имиш дәрси-үсули-чәдид?!», «Нечүн мәктәбә рәғбәтим олмајыр», «Чаваблар чавабы», «Олмур олмасын», «Бу бојда, бу бојда», «Охутмурам, әл чәкин!» вә с. ше'рләриндә тапмышдыр. Бу ше'рләрдә әски дүшүнчә, мүртәче зеһнијјәтлә јени мүтәрәгги фикирләрин мүбаризәси ајдын ифадә олунмушдур.

Руһаниләр, диндарлар јени үсуллу мәктәбләри кабус һесаб едир, «шејтан фитнәси» адландырырдылар. Сабир исә дини мәктәбләрин гәддар дүшмәни иди. Јени үсуллу мәктәбләрдә мүтәрәгги вә дүнјәви елмләр тәдрис едилирди. Она көрә дә, мөвһуматчылар бу мәктәбләрдән горхуја дүшүрдүләр. «Дәрси-үсули-чәдид» ше'риндә шаир каинатын гурулушу һаггында дини-схоластик көрүшләрә өлүмчүл зәрбә ендирир. Бурада каинатын гурулушуну елми шәкилдә шәрһ едән мүәллимә, онун дәрсинә вә чоғрафи изаһына шаирин рәғбәти ајдын һисс олунур:

Дүз јери бир јупјумуру шеј саныр,
Һәм дә дејир суткада бир фырланыр,
Ај доланыр, көј дајаныр, күн јаныр,
Кафирә бах, көр нә бәдиманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!

Әски тә'лим системинин, схоластик фикирләрин, фајдасыз тәдрис үсулунун әксинә, тә'лимдә там ингилаб јарадан мүәллимин фәалијјәтиндән дәһшәтә дүшән авамын дили илә шаир белә дејир:

Көр нечә алт-үст eләјиб шејләри
Дөндәриб «а-ба»јә «әлиф-беј»ләри,
Бид'әтә бах, «ја» охудур «јеј»ләри,
Санки һуруфат илә дүшманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!

Сабир көһнәлик тәрәфдарларына ришхәнд едирди, јени мәктәби мудафиә вә тәблиғ едирди.

Тәһсили-үлум етмә ки, елм афәти-чандыр,
Һәм әглә зијандыр;
Елм афәти-чан олдуғу мәшһури-чәһандыр,
Мә'руфи-зәмандыр,

мисралары илә башланан ше'риндә исә јени мүтәрәгги, дүнјәви елмләри кәнч нәслин тәрбијәси үчүн зәрәрли сајан, онлардан узаг олмағы нәсиһәт едән надан, чајил аға образы јарадылмышдыр.

М. Ә. Сабирин V синифдә тәдрис едилән «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасы да бу чәһәтдән мараглыдыр. Ше'рин идеја мәзмуну әһәмијјәтли олдуғу кими, дили дә мүасир ушагларын јаш вә билик сәвијјәләринә ујғундур.

Мүәллим шаирин «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасыны тәдрис едәркән, өзүнүн кириш мүсаһибәсиндә шаирин мәктәб вә маариф мәсәләләринә һәср едилән IV синифдә тәдрис олунан «Дәрси-үсули-чәдид» ше'ри илә V синифдә кечилән «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасы арасында мүәјјән әлагә јаратмалыдыр.

Республикамызын бир чох әдәбијјат мүәллимләри һәмин әлагәни мүхтәлиф пријомларла јарадырлар. Мәсәлән, Бакыдакы 84 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Ханым Рүстәмова һәмин ше'ри өјрәдәркән, шакирдләрлә ашағыдакы мәзмунда мүсаһибә тәшкил едир:

М. — Ушаглар, ким дејәр, биз ашағы синифләрдә шаирин һансы ше'рләрини кечмишик?

Ш. — Биз Сабирин «Буз», «Јаланчы чобан», «Мәктәбә чағырыш», «Дәрси-үсули-чәдид» адлы ше'рләрини өјрәнмишик.

М. — Шаир «Дәрси-үсули-чәдид» ше'рини кимин дилиндән јазмышдыр вә бурада һансы мәсәләләрә тохунмушдур?

Ш. — Шаир һәмин ше'ри елм вә маариф мәсәләсинә һәср етмишдир. Ше'рдә елм вә маарифин гәдрини билмәјән авам вә савадсыз бир ата тәнгид олунур.

М. — Лакин шаир һәмин атанын симасында тәкчә ону дејил, үмумијјәтлә, һәмин әгидә вә фикир саһиби олан бүтүн чаһил вә надан адамлары тәнгид атәшинә тутмушдур. Шаирин бу адамлар үчүн үрәји ағрыјыр. Ахы, онлары белә авамлыг вә чәһаләт аләминдә сахлајан мөвчуд ичтимаи гурулушдур... Сабир исә онлары бу шәкилдә она көрә тәнгид едир ки, ајылсынлар.

Ким дејәр, шаир јени дәрс үсулундан наразы галмыш бу атанын «әсил тәшвишини» нечә тәсвир едир?

Ш. — Вердији дәрси ушаға јаздырыр,
Һүччә демир, һәр әмәлин аздырыр,
Каһ охудур, каһ чыхарыб кәздирир,
Бир демир өвлади-мүсәлманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!..

М. — Ата бәрк гәзәблидир. Бурада әјани вәсаит—глобусу көрәрәк, баша дүшүр ки, онун

 dininә, иманына, бир сөзлә, мәсләкинә бу мәктәб тамамилә зиддир. Она көрә дә дәһшәтлә дејир:

Мән дәјишиб шивеји-әчдадымы,
Бојлә ода салмарам өвладымы!
Ејләмәрәм динсиз өз әһфадымы!
Ат чөлә кетсин, нә дәбистанды бу?
Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!
Елм адына бир гуру бөһтанды бу!..
Нифрәтә шајанды бу!
Һәрзәву һәдјанды бу
Мүслими кафир гылан,
Ханеји-күфранды бу!..

Ата е'тигад бәсләдији вә өјрәндији елмләрдән билирди ки, јерин алтында өкүз вар, өкүз јери бујнузлары үзәриндә сахлајыр. Илијинә гәдәр бу фикирдән зәһәрләнән чаһил ата елми нәзәријјәни нифрәтлә гаршылајыр вә ону «үсјан» адландырыр.

«Охутмурам, әл чәкин!» сатирасы һаггында кириш мүсаһибәсини башга бир әјани вәсаитлә јекунлашдырмаг олар. Бу шәкилдә ата ушағыны дөјүбдүр, онун чантасында олан китаблар, дәфтәрләр, гәләмдән әтрафа сәпәләнмиш, башына гојдуғу шапка јерә атылмышдыр, бу тәрәфдә дә маариф хадимләри, онларын архасында М. Ә. Сабирин өзү дә дурмушдур. Онлар атадан ушағыны мәктәбә вермәсини хаһиш едирләр. Ата һирсләниб чошур:

Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!..
Мәнзилинииздир сәгәр, охутмурам, әл чәкин!
Динә зәрәрдир, зәрәр, охутмурам, әл чәкин!

«Үсули-чәдид» ше'риндә таныш олдуғумуз ата өз оғлуну мәктәбә бурахмышды. Бу атаја аз да олса, нәсиһәт тә'сир етмишди. Сонрадан пешиман олан ата оғлуну мәктәбдән кери гајтармаға чалышырды.

Лакин «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасында тәсвир олунан ата исә бу фикрә јерли-дибли зиддир. Ону дилә тутмаг чәтиндир. Елм вә маарифин әһәмијјәтиндән она сөһбәт ачмаг

да бир нөв әбәсдир. Көһнәпәрәстлик вә авамлыг бу атаны мүасирликдән, елм вә мәдәнијјәтдән тамамилә узаг салмышдыр. Биз бу ше'ри әтрафлы өјрәнәчәк, һәмин ата сурәти илә дәриндән таныш олачағыг. Инди исә биз ше'рин дүзкүн охусуну, әсас мәзмунуну өјрәнмәлијик. Бунун үчүн дә орада ишләнмиш чәтин сөзләрин бә'зиләри илә габагчадан таныш олаг. Тахтадан асылмыш бу әјани вәсаитә бахын. Гејдләр көтүрүн. (Мүәллим ашағыдакы әјани вәсаити нүмајиш етдирир).

Сөзләр вә һансы дилдәдир	Мә'насы
Кәрчи	һәрчәнд (ше'рдә бахмајараг ки, әкәр)
Кәсб етмәк	газанмаг, әлдә етмәк,
Кәмал (ә)	ағыл, мә'рифәт
Күффар (ә)	кафирләр
Дун	дүнән
Әрз етмәк	сөјләмәк
Һаза кәфәр (ә)	һаза — бу, кафәр — бу кафирликдир
Сәрбәсәр (ф)	тамамилә, башдан-баша
Ла мәзһәб (ә)	мәзһәб — јол, ла — инкар шәкилчисисиз, тәригәтсиз, мәзһәбсиз, јолсуз
Әлһәзәр (ә)	сагын, сагынын
Надан (ф)	билмәз, анламаз, өз һәддини билмәјән, габа
Һәдјан (ә)	бош сајыглама, мә'насыз, һаваjы сөзләр
Сәгәр (ә)	чәһәннәм
Чүмлә (ә)	бүтүн, һамы, һамысы
Мәл'әбәдир (ә)	ојунчаг, кәлинчик

Сонра мүәллим ше'ри нүмунәви охујур. Бу ше'рин ифадәли, нүмунәви вә бәдии охусу бә'зи характерик хүсусијјәтләрә маликдир.

Әввәлән, мүәллим билмәлидир ки, һәмин ше'р әруз вәзнинин ән ојнаг бәһрләриндән бири олан мүнсәриһ бәһриндә јазылмышдыр.

Шаир һәмин ше'рин јазылышы үчүн сон дәрәчә ојнаг бир бәһр сечмишдир. Одур ки, һәмин ше'рин ифадәли гираәти дә хүсуси ојнаглыгла вә рәванлыгла башланыб сона чатдырылмалыдыр. Мүәллим өзү охунун бүтүн техники гајдаларына риајәт олунан гираәтин васитәси илә «Охутмурам, әл чәкин!»

дејә оглуну мәктәбдән узаглашдыран авам атанын фикри вә мә'нәвијјатыны шакирдләрә чатдырмага чалышмалыдыр.

Сабирин бу ше'риндәки бүтүн мисралар һеча вәзнинә хас олан бир тәрздә бөлүмләрә (тәгтиләрә) ајрылыр. Бу, һәмин ше'рә чанлы данышыға хас олан әламәт вә кејфијјәтләр әлавә едир. Типин монологуна ахычылыг, сәлислик, тәбиилик кәтирир. Бундан әлавә, типин јерсиз тәлаш вә һәјәчаныны да бирузә верир. Одур ки, мүәллим ше'рин илк гираәтиндән е'тибарән һәмин тәгтиләрә (бөлкүләрә, фасилләрә) риајәт етмәлидир:

Огул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!
Кәрчи бу бәдбәхт өзү елмә һәвәскардыр,
Кәсби-кәмал етмәјә сә'ји дәхи вардыр,
Мәнчә бу ишләр бүтүн шивеји-күффардыр.
Динә зәрәрдир, зәрәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!

Ше'рин бу јери аста бир темплә, сакит ифадә илә охунмалыдыр. Ахы, ата өз оғлунун онун хошуна кәлмәјән бир «елмә һәвәскар» олдуғуну, «кәсби-кәмал етмәјә сә'ј» кәстәрдијини дәрк едир. Лакин онун өз шәхси гәнаәти дә ајдын вә гәтидир: Бунлар «динә зәрәр»дир. Атаны һирсләндирән вә чошдуран башга сәбәбләр дә вардыр. Онун «надан» оглу мәктәбә кетмәк үчүн көз јашлары ахыдыр, ата үрәји исә буна дөзмүр:

Лакин һәмин ше'ри һеч вахт јекнәсәг бир аһәнклә охумаг олмаз. Ше'рин ајры-ајры бәндләри, һәтта мисралары мүхтәлиф чаларлыға маликдир. Мәсәлән, ашағыдакы бәндә нәзәр салаг:

Ејләмәрәм рәһм онун көздән ахан јашына,
Бахсын өзүндән бөјүк өз гочу гардашына,...
Кафир ола бир нәфәр, охутмурам, әл чәкин!
Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!

Мүәллим бу бәнди охудугда авам атанын мәктәбә, үмумијјәтлә, маарифә вә јени әхлаг нормаларына «хошакәлмәз» тәзә адәтләрә дәрин нифрәтини охучулара чатдырмага наил олмалыдыр.

Лакин ше'рин башга һиссәләри исә кет-кедә чошан, һирсләнән вә гәзәбләнән атанын мә'нәвијјатыны әкс етдирир. Одур ки, мүәллим нүмунәви охусу әсасында сәс аһәнкини нисбәтән јүксәлтмәлидир.

һәмин ше'рин, «Ушаг мәнимдир, баба, дәхли нәдир сизләрә?», «Гојсаныз өз оғлуму мән салым өз һалимә?!», «Бәсди, чәһәннәм олун, бунча ки, алдатмысыз» мисралары илә башлапан бәндләринин гираәти мәһз јухарыдакы принсипә әсасланмалыдыр. Ше'рин сонунчу «Фикрими вермәм әбәс сиз кими наданлара» мисралы бәнди исә хүсуси бир монолог кими сәсләнмәлидир.

Мүәллимин нүмунәви охусундан сонра исә шакирдләрин ифадәли охусу башланыр. «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасыны әсасән фәрди оху нөвүндән истифадә едәрәк охутдурмаг мүмкүндүр.

Ше'рин мәзмунуну јахшы мәнимсәтмәк үчүн әзбәрләнмәси тапшырылыр. Бу әзбәрләмәдән мәгсәд мәзмуну јахшы дәрк етдирмәкдир.

Әзбәр шакирдләрин нитгини инкишаф етдирир, бәдии зөвгүнү артырыр.

Сонракы дәрс саатында «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасынын тәһлили үзәриндә иш апарылыр. Бу дәрсә гәдәр шакирдләр артыг әсәрин мәзмунуну анламыш, һәртәрәфли мәнимсәмишләр. Јухарыда һаггында данышдығымыз «Әкинчи» сатирасынын тәһлили просесиндә мүәллимин нисбәтән фәаллығы артыг олмалыдырса, әксинә «Охутмурам, әл чәкин» ше'риндә шакирдләрин фәаллығына даһа артыг фикир вермәк вачибдир.

Тәһлил дәрсләриндә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг мүһүм шәртләрдәндир. Буна көрә дә, мүәллим бу ше'ри бир дәфә охудугдан сонра онун үзәриндә шакирдләри белә ишләдә биләр:

М. — Әсәр кимин дилиндән јазылмышдыр?

Ш. — Ше'р бир авам вә көһнәпәрәст атанын дилиндән јазылмышдыр.

М. — Ата нијә оғлунун охумасына мане олмаг истәјир? Буну ше'рдән мисал чәкәрәк көстәрин!

Ш. — Чүнки көһнәпәрәст ата «кәсби-кәмала сә'ј» көстәрән оғлунун ишинә «шивеји-күффар» кими бахыр. Оғлунун әмәлләрини «динә зәрәр» һесаб едир.

М. — Ата өз оғлунун елмә олан «хошакәлмәз» марағыны нә илә изаһ едир? Онун бу «чидди күнаһларынын» сәбәбләрини нә илә әсасландырыр?

Ш. — Ата дејир ки, о һәлә ушаг олдуғундан јахшы-јаман санмајыр. Одур ки, елмин әбәс олдуғуну да анламајыб, ганмајыр. Бу јолла да өмрүнү һәдәр ејләјир.

М. — Бәс ата оғлунун кәләчәјини барәсиндә нә дүшүнүр?

Ш. — Ата оғлуну кәләчәјин гочусу көрмәк истәјир. Она бөјүк гардашыны нүмунә көстәрир. Одур ки, елм үчүн төкүлән көз јашларына рәһм етмәјә лүзум көрмүр. Көһнәпәрәст ата онун өз башына шапка гојмасына белә бүтүн гәтијјәт вә чиддијјәти илә е'тираз едир.

М. — Ата өз дедикләринә нә чүр јекун вурур?

Ш. — Фикрими вермәм әбәс сиз кими наданлара,
Севг едәсиз оғлуму бир пара һәдјанлара,
Чүнки хәјанәтчисиз чүмлә мүсәлманлара,
Мәнзилинииздир сәгәр, охутмурам, әл чәкин!

Мүәллим бу чүр суал-чавабла вә чанлы мүсаһибә јолу илә ше'рин ичтимаи мәзмун идејасыны да ачыб јекунлашдырмалыдыр.

М. — М. Ә. Сабир елмин, тәрәггинин дүшмәнләринә гаршы јөнәлтдији «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасында авам вә савадсыз мүсәлман аиләләринә башчылыг едән ата вә аналарын ушаг тәрбијәси саһәсиндәки рүсвајчы вәзијјәтинә ачы-ачы күлүр.

Бу әсәрләрдә күлүш һәдәфи «нә әдәб вахтыдыр, гој сөјсүн, ушагдыр ушағым» («Ушагдыр»), дејән ата-аналардыр. Онлар өз наданлыглары үзүндән ушагларыны мәктәбә бурахмырлар, мәктәбә шакирд јығмаға кәлән мүәллимләри исә «Оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!»—дејә гапыдан говурлар.

М. Ә. Сабирин «Охутмурам, әл чәкин!» ше'ри елм вә маарифә дүшмән олан фырылдагчы руһаниләрин фитвасы илә алдадылмыш авам аталарын дилиндән сөјләнмишдир.

Мүәллим ше'рин дили, бәдии хүсусијјәтләри вә гурулушу һаггында шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун шәкилдә мә'лумат вермәлидир. О көстәрмәлидир ки, шаирин бу ше'ри дә аһәнкдар, садә вә ширин дилдә јазылмышдыр. Ајрылыгда чәтин анлашылан сөзләр мисра ичәрисиндә асан анлашылыр, һәтта ше'рдә ади данышыг дилинә хас олан садәлик өзүнү сона гәдәр көстәрмәкдәдир. Ше'рин дил садәлијиндән данышаркән, «оғул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!», «ејләмәјин дәнкәсәр», «динә зәрәрдир, зәрәр», «ејләмәрәм рәһм онун көздән ахан јашына», «бахсын өзүндән бөјүк, өз гочу гардашына», «бир кәрә ган мүхтәсәр» вә с. ифадәләри мисал көстәрмәк мүмкүндүр.

ӘДӘБИЈЈАТ ФӘННИНИН ТӘДРИСИ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРИН ЈАРАДЫЧЫ ГАБИЛИЈЈӘТЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Јусиф ЈУСИФОВ,
Исмајыллы шәһәр орта мәктәбин мүәллими.

Әдәбијјат сөз сәнәтидир. Н. Г. Чернышевски әдәбијјаты «һәјатын дәрслији» адландырмышдыр. Һәјаты билмәк әдәбијјатчы үчүн һәмишә зәрури олмушдур. М. Горки әдәбијјаты «Инсаншүнаслыг» адландырырды. Әдәби әсәрләрин гәһрәманы инсандыр. Һәмишә олдуғу кими, инди дә әдәбијјатымызын мәркәзиндә јени инсан — јүксәк мәгсәдләр уғрунда чалышан, һәјатын бүтүн көзәлликләрини дәрк едән, ејни заманда өз зәкасы, јарадычылыг габилијјәти илә јүксәк әмәк харигәләри газанан, јашајыб-јаратмаг ешгилә чалышан, өз әмәк бәһрәләриндән зөвг алан гәһрәман совет адамы дурур.

Бәдии әдәбијјат һәјаты дәрк етмәјин гүдрәтли васитәләриндән бирдир. О варлығы бәдии образлы тәфәккүр васитәсилә көстәрир.

Совет әдәбијјаты зәманәмизин ән габагчыл әдәбијјатыдыр. Бу әдәбијјат шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлији, һуманизми, коммунист әхлагыны, бејнәлмиләл тәрбијәни вә халглар достлуғуну инкишаф етдирир. Кәнчләрдә чәсур, ирадәли, мәтин, манеәләрдән горхмамаг, гаршыја чыхан чәтинликләрә синә кәрмәк кими кејфијјәтләр ашылајыр.

Она көрә дә әдәбијјатын белә тә'сиредичи гүввәсини көрән чох шакирдләр она мејл едир, өзләрини әдәби гәһрәманлара бәнзәтмәјә, әдиб, шаир олмаға сә'ј едир, әдәби јарадычылыға башлајырлар. Мәктәблиләр арасында әдәби јарадычылыг мејли хүсуси јер тутур. Мәктәблиләр дә доғма Вәтәнимизин көзәллијини һисс едир, онун үмумдүнја—тарихи гәләбәләрини көрүр, совет адамларынын мүвәффәгијјәтләри илә севинирләр. Нәтичәдә онларда да өз һиссләрини бәдии шәкилдә ифадә етмәк үчүн дахили бир тәләбат мејдана кәлир. Онлар ше'р, һекајә, очерк вә с. дә јазырлар, бунлары мәктәб дивар гәзетиндә, мәтбуатда дәрч етдирмәјә тәшәббүс көстәрирләр. Лакин һәр һансы бир јарадычылыға мејл һәмин саһәдә јарадычылыг габилијјәтинә малик олмаг демәк дејилдир. Буна көрә дә шакирдләрдәки бу мејл онларда әдәби јарадычылыг габилијјәтини тәрбијә вә инкишаф етдирмәк зәрурәтини гаршыја гојур. Бу ишдә мүәллимин үзәринә бөјүк мәс'улијјәт дүшүр. Јахшы мүәллимин бу саһәдә ролу мүстәснадыр. О, ән јахшы талант вә исте'дадлары үзә чыхара биләр, онлара дүзкүн истигамәт верә биләр.

Бир мүәллим кими мән дә әдәбијјаты чох севирәм. Истираһәт етмәк истәдикдә белә бәдии әсәрләри мүталиә едирәм. Бу мәнә зөвг верир. Бу һәвәс мәндә ушаглыгдан мејдана кәлмишдир. С. Маршакын ушаглыгда охудуғум «Һушсуза бах, һушсуза» шәкилли китабыны инди дә хатырлајырам. Мән көз ачыб евдә китаб көрмүшәм. Бәлкә дә елә бунларын тә'сиридир ки, мәндә әдәбијјата, китаба мәһәббәт мејдана кәлмишдир. Мәним фәрди китабханамда 5 миндән чох китаб вардыр.

Мән шакирдләрдә әдәбијјата һәвәс вә мараг мејлини ашыламаг мәгсәди илә јери кәлдикчә дүнја әдәбијјатынын шаһ әсәрләриндән, көзәл ше'рләрдән, бәдии парчалардан мисаллар вә нүмунәләр кәтирирәм. Китабы кениш тәблиғ едирәм. Шакирдләри мүталиәјә алышдырырам. Китабларын тәрбијәви тә'сири чохдан мә'лумдур. Ушаглыгда охунан бир китаб бә'зән адамын кәләчәк һәјат јолуну мүәјјән едир.

Бир дәфә мәктәбдә шакирдләр үчүн В. И. Ленинин анадан олмасынын илдөнүмү барәдә мә'рузә охујурдум. Мә'рузәдә Р. Рзанын тәзәчә чапдан чыхмыш «Ленин» поемасындан парчалар охудум. Ше'р о гәдәр ахычы, тә'сирли вә јеринә дүшмүшдү ки, мә'рузә гуртардыгдан сонра илк суал бу ше'рләри һарадан тапыб охумаг олар? олду. Мән китаб мағазасына бу китабын јеничә кәлдијини сөјләдим. Ичлас гуртардыгдан сонра шакирдләрин әксәријјәти китаб мағазасына тәрәф чумду. Бир-ики күндән сонра өјрәндим ки, сатыша кәлмиш 150 китаб тамамилә сатылыб гуртармышдыр. Китаб о заман о гәдәр кениш шөһрәт тапды ки, мән өзүмдә олан јеканә ки-

табы да сахлаја билмәдим, ону кимсә мәндән алды вә инди дә гајтармамышдыр.

Мән шакирдләрдә бәдии әдәбијјата белә мараг ојадыр, көркәмли әсәрләрин бүтүн шакирдләр тәрәфиндән охунмасына наил олурам. Мүталиә өзү дә јарадычылыгдыр вә охучу әсәри һәмишә өз әлавәләри илә тамамлајыр. Бу доғрудан да беләдир.

Мән Г. Хәлиловун «Јашамаг истәјирәм» сәнәдли повестини охујуб гуртардыгдан сонра «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети редаксијасына бир мәктуб јаздым. Мәктубуму чап етмәјиб мүәллифә верирләр. Мүәллиф мәнә чох сәмими бир чаваб јазмышды: «...Мүсејибин талеји инди дә мәни јандырыр. Чох дәрин һөрмәт бәсләдијим бу нәчиб адам инди дә мәним көзләрим өнүндәдир вә мән сөз верирәм ки, бу әсәрин үзәринә јенә гајытсам, онда сизинлә һөкмән көрүшәчәм вә сизин ағыллы мәсләһәтләринизи нәзәрә алачам. Тәнгиди ирадларыны мәмнунијјәтлә гәбул едирәм вә сөз верирәм ки, иш заманы онлары нәзәрә алачам...

Бир даһа чох сағ олун көзәл мәктубунуз вә ағыллы тәклифләриниз үчүн.

Һөрмәтлә, Гулу Хәлилов. 21/IV-69».

Јазычы мәним мәктубумун бир һиссәсини олдуғу кими «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин 18/VI-69-чу ил тарихли нөмрәсиндә чап етдирмиш вә сонда јазырды: «...Е'тираф едим ки, бу чүр ағыллы, мүдрик охучуларла јалныз фәхр етмәк лазымдыр. Бизим индики охучулар јазычынын јалныз хејирхаһ досту, мәсләһәтчиси дејилдир, һәм дә онун һәмдәми, илһам мәнбәјидир. Әдәбијјатымызын, сәнәтимизин, мәдәнијјәтимизин барометри гәдәр дәгиг гијмәтләндиричиләри олан охучу күтләсинин сәсини динләмәк, онларын арзу вә тәклифләринә һәссаслыгла јанашмаг һәр кәсин шәрәф ишидир, вичдани борчудур».

Мән шакирдләрлә шаир, јазычы вә алимләрин көрүшләринә бөјүк әһәмијјәт верир, көркәмли јазычыларын шәхси гејдләри, автографлары јазылмыш (һәдијјә) китаблары шакирдләрә көстәрирәм. Бу тәдбирләр әдәби јарадычылыгла мәшғул олан кәнчләрә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мән шакирдләрин мүталиәсинә даима рәһбәрлик едир вә буна истигамәт верирәм. Чалышырам ки, шакирдләр охудуглары китаблар һаггында гејдләр көтүрсүнләр, јазсынлар, китаб үзәриндә чалышмаг, китабдан истифадә етмәк гајдаларыны өјрәнсинләр. Мән китабхана илә сыхы әлагә сахлајыр, һансы синиф шакирдләринә һансы китабын верилмәси лазым кәлдијини габагчадан мүәјјәнләшдирирәм. Белә китаб сијаһылары синифдә вә китабханада вурулур.

Мән шакирдләрин габилијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн бир сыра васитәләрдән, үсуллардан, тәдбирләрдән истифадә едирәм. Бу ишдә инша јазылар мүһүм (рол ојнајыр) јер тутур. Инша јазылар, јарадычы јазылардыр. Һәр шакирд бу јазыларда нәјә гадир олдугларыны, арзу вә дүшүндүкләринин, бачарыг вә габилијјәтләрини нүмајиш етдирир. Мән шакирдләрин инша јазыларыны јохлајаркән, шифаһи нитгләрини динләјәркән, әл ишләринә бахаркән, дивар гәзетләри чыхыларкән, әдәби-бәдии кечәләр кечириләркән, семинар, дәрнәк мәшғәләләри заманы талантлы, истедадлы, ше'рә, рәссамлыға, мусигијә, актјорлуға мејл едән шакирдләри мүәјјәнләшдирир вә онларла ајрыча мәшғул олур, онларда олан бу һәвәси даһа да инкишаф етдирмәк үчүн лазыми тәдбирләр көрүрәм.

Бир дәфә V синифдә көрмә јазы мөвзусунда јазы апарырдым. Лөвһәјә В. И. Ленинин ушаглыг дөврүнүн рәсми, 26 Бакы комиссарынын күлләләнмәсини тәсвир едән рәссам Бродскинин рәсми вә сүлһ көјәрчини рәсмләрини вурдум. Көрмә јазы гуртардыгдан сонра шакирдләр јенә дә һејран-һејран бу рәсмләрә бахырдылар. Мән һәмин шәкилләри синфә бағышладым. Шакирдләрә мәсләһәт көрдүм ки, бир албом дүзәлтсинләр, һәр шакирд бир шәкил кәтирсин, һәр ил бир јердә чәкилмиш фото-шәкилләри бураја вурсун,—орта мәктәби гуртардыгда һәмин албому мәктәбә һәдијјә версинләр. Мәним бу мәсләһәтим бәјәнилди. Шакирдләр көзәл бир албом дүзәлтдиләр. Бә'зән бу албому күндә бир шакирд евә апарыр, она бәнзәр өзләри үчүн шәхси албом дүзәлдирдиләр. Бу албомун шөһрәти бүтүн мәктәбә јајылды. Мән шакирдләрин естетик зөвгләрини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә онлары Дрезден, Третјаков галлерејаларынын, Ермитажын шәкилләри илә дә таныш етдим.

Әдәбијјат дәрнәкләри, әдәби-бәдии кечәләр шакирдләрин әдәби јарадычылығына көмәк едир. Бурада шакирдләр өз ше'р вә һекајәләрини охујур. Һәмин јазылар охунуб мүзакирә олунур. Һәмин јазылары тәһлил едир шакирдләрә ше'р, вәзн, бөлкү, һеча... вә б. барәдә мә'лумат верирәм.

Әдәби фәалијјәтә мејл едән ушагларын јарадычылыға илк дәфә, адәтән, «шаир» кими башламасы чох марағлыдыр.

ушагларын әдәби јарадычылығында ше'рин мүһүм рол ојнадығыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Лакин шөһрәт наминә ше'р јазан шакирд буна гыса мүддәтдә наил олмадыгда асанлыгла әдәби јарадычылыгдан узаглашыр.

Мән әдәбијјат нәзәријјәси барәдә шакирдләрә кениш мә'лумат верир, дәрсликдә верилмиш парчаларын дәриндән өјрәнилмәсинә наил олурам.

Доғрусуну е'тираф едим ки, шакирдләр бу мөвзулары чох чәтинликлә өјрәнирләр. Тез-тез тәкрар едилмәдикдә өјрәниләнләр јаддан чыхыр. Она көрә дә вахташыры әдәбијјат нәзәријјәсинә аид олан мөвзулары тәкрар етдирирәм... Мән шакирдләрә натиглик мәдәнијјәти барәдә мә'лумат верир, онларын шифаһы нитгини инкишаф етдирмәк үчүн лазыми ишләр көрүрәм. Бә'зи мүәллимләр, хүсусилә башга фәнн мүәллимләри нитг гүсурларына јол верир, шакирдләрин дүзкүн данышмаларына әһәмијјәт вермирләр. Биз чалышырыг ки, бу саһәдә мәктәбдә ваһид бир тәләбкарлыг олсун.

Јени програмлара кечмәклә һәмин мәсәләләрә даһа артыг вахт вә јер вериләчәкдир. Үслубијјатын тәдриси шакирдләрин нитгини бир тәрәфдән сәлистләшдирмәјә, нитгдә идиоматик ифадәләрдән, аталар сөзү, зәрб-мәсәл, һикмәтли сөз вә ифадәләрдән истифадә едә билмәјә көмәк едәчәк, дикәр тәрәфдән исә һәр шакирдин өзүнә мәхсус үслубунун јаранмасына вә инкишафына хидмәт көстәрәчәкдир.

Инди рајонда мүәллим олан кечмиш шакирдләримдән Ағасән Бәдәлов (Пирәбилгасым кәнди), Тофиг Мирзәјев (Талыстан), пионер еви мүдири Офелја Таһирова, тәләбә (АПИ), Әзизә Маһмудова ше'р јазыр, Интигам Меһдијев журналистдир. Әзим Исмајыллы јазычыдыр. Белә мисаллардан чох көстәрмәк олар.

Интигам Меһдијевин сәрбәст мөвзуда инша јазысыны јохлајыб тәһлил етдијим заман «Сәндән јахшы журналист олар» —демишдим. Она һәлә охудуғу заман рајон гәзетинә мәгаләләр јазмағы тапшырмышдым. О, орта мәктәби битирдикдән сонра АДУ-нун журналистика факүлтәсинә дахил олду вә ораны битирди, инди о журналистдир.

Тофигин вә Мирәлинин ше'рләри инди республика мәтбуатында сәсләнир. Әзимин сатирик һекајәләр китабы чап олунмушдур.

Бир дәфә синифдә дивар гәзетинин башлығыны ким јазсын? суалы илә мүрачиәт етдим, јердән Исмајылов Таһирин адыны чәкдиләр. Мән көрдүм ки, онун рәссамлыға бөјүк марағы вар, о көзәл шәкилләр чәкир. Онун синиф јолдашы Һәмидов Видади дә рәссамлыға мејл едирди. Мән онларда бу мејли инкишаф етдирдим. Исмајыллы РИК үчүн јени бина тикилиб истифадәјә верилән заман онлар һәмин бинанын диварына Азәрбајҹан ССР кербинин рәнкли шәклини чәкдиләр. Бу шәкил нечә илдир ки, гар вә јағыша дөзмүш, инди дә парпар парылдајыр. Видади 8-чи синифи битирән заман Ә. Әзимзадә адына рәссамлыг мәктәбинә, Таһир исә Аз.ПИ-нин ме'марлыг факүлтәсинә дахил олду.

Мән бир мүәллим кими белә талантлы шакирдләримлә фәхр едирәм. Биз мүәллимләр өз јетирмәләримизлә фәхр едирик. О заман ки, онлар јетишир, өз арзуларына наил олурлар, севинчимиз јерә-көјә сығмыр.

Мән шакирдләрдә халг әдәбијјатына севки һисси ашылмаг мәгсәдилә бир сыра тәдбирләр көрүрәм. Бир ил шакирдләрә рајонумузла әлагәдар олан әфсанәләри, халг арасында ишләнән аталар сөзү вә зәрб мәсәлләри топламағы мәсләһәт көрдүм. Чохлу әфсанәләр топланды. Биз бунлары бир китаб һалында топладыг вә мәктәбә һәдијјә етдик.

Тәрбијә иши дүзкүн гурулмадыгда бә'зи фәнләри јахшы билән шакирдләрдә башга фәнләрә онда мәнфи мүнасибәт мејли мүшаһидә олунур. «Еһ, идман нәјимә лазымдыр? Мән идманчы олмајачағам ки. Ичтимаијјәт нәјимә лазымдыр, мән ки, һәким олмаг истәјирәм»,—дејән бир нәфәр синифдә ә'лачы иди. Бә'зи мүәллимләр мәктәб хатиринә она 5 верирдиләр. Мән Ичтимаијјатдан она 4 гијмәт вердим. Мүәллим вә валидејнләр бу гијмәти дәјишмәји мәндән хаһиш етди. Лакин тезликлә шакирд өз сәһвини баша дүшдү. Әдәбијјата да белә, мејл көстәрмәјән ловға шакирдләрә раст кәлинир. Лакин мүәллим лазымынча чалышдыгда өз фәннини онлара севдирә билир. Шакирд өз сәһвини баша дүшүр. Мән шакирдләрә изаһ едирәм ки, ән мәшһур ријазијјатчылар да әдәбијјаты, мусигини севмишләр. Әдәбијјаты севмәк о демәк дејилдир ки, мән мүтләг әдәбијјатчы олачағам. Һәр бир адам әдәбијјаты севмәлидир. Һәр адам көзәл, бәдии зөвгә малик олмалыдыр. Һәр адам көзәл натиглик мәһарәтинә јијәләнмәлидир. А. П. Чехов чох көзәл демишдир ки, инсанын һәр шеји көзәл олмалыдыр; үзү дә, гәлби дә, кејими дә...

Мән шакирдләрә баша салырам ки, кәрәксиз фәнн јохдур. Һәр бири лазымлыдыр, вачибдир. Бүтүн фәнләри јахшы мәнимсәмәк лазымдыр.

7. Зак. 1858

М. И. Калинин дејирди: «Көзәл арзу вә хәјалларла јашајыб онлары һагигәтә чевирә билмәк, бөјүк һәјатын јарадычысы олмагдан өтрү тәмәл гојмаг үчүн биринчи нөвбәдә сиз өз дәрс програмынызы билмәлисиниз».

Коммунизм елә бир гурулушдур ки, бурада азад инсанын габилијјәт вә истеʼдады, ән јахшы мәʼнәви хасијјәтләри тамамилә мејдана чыхыр вә инкишаф едир (Сов.ИКП Програмы).

Мүәллимин борчу одур ки, ушагда бүтүн габилијјәт вә истеʼдады, гүсурлары вә јахшы чәһәтләри үзә чыхарсын, һәјатда өз јерини тута билмәк үчүн она көмәк етсин, јол көстәрсин.

Бәʼзән белә бир суал гаршыда дурур: һансы јашдан башлајараг ушагларын әдәби јарадычылыға мејли инкишаф етдирилмәлидир?

Бу суала мәшһур јазычы Серкеј Михалков «Һәр шеј ушаглыгдан башланыр» адлы әсәри илә чох дүзкүн чаваб вермишдир. Кимә мәʼлум дејил ки, истеʼдадлы ушагларда әдәби јарадычылыға мејл чох еркән јашлардан мүшаһидә олунур.

Инсан, М. Горкинин тәʼбиринчә, өз тәбиәти еʼтибары илә сәнәткардыр. Лакин, инсанын бир сәнәткар—јарадычы шәхсијјәт кими формалашмасы үчүн лап кичик јашларында онда һәјата јарадычы мүнасибәт тәрбијә етмәк, онун јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк лазымдыр.

Мәсәләнин белә гојулушу өлкәмиздә коммунизм гуручулуғунун мүасир мәрһәләсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Она көрә дә бу мәʼнада биз мүәллимләрин үзәринә бөјүк мәсʼулијјәт дүшүр, биз шакирдләрин јарадычы габилијјәтләрини инкишаф етдирмәли, онлара һагиги вә дүзкүн истигамәт вермәлијик.

Мән бу мәсәләдә шакирдләрин үзәринә дүшән мүһүм вәзифәләри дә мүәјјәнләшдирир вә көстәрирәм ки, бунун үчүн әсас вәзифә сизин үзәринизә дүшүр. Сиз өзүнүтәрбијә илә мәшғул олсаныз, өз бачарығынызы даима тәкмилләшдирсәниз өз мәгсәдинизә наил ола биләрсиниз.

Зәһмәт чәкән адам мәгсәдинә чатар. Илһам иш заманы кәлир. «Илһам елә надир гонагдыр ки, тәнбәлләрә баш чәкмәји хошламыр» (П. И. Чајковски). Мән шакирдләрә баша салырам ки, әдәби јарадычылыг, һәр шејдән әввәл, кәркин, сәбатлы вә мүнтәзәм әмәкдир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Гәзетләрдән бириндә белә бир чүмләјә тәсадүф етмишәм: «Алим өзүнүн бәʼзи әсәриндә бир сыра тарихи һадисә һаггында да мәʼлумат верир». Үмумијјәтлә, мәтбуатда **бәʼзи вә бир сыра** сөзләриндән сонра исимләрин каһ тәкдә, каһ да чәмдә (чәм шәкилчиси илә) ишләдилмәси һаллары тез-тез гаршыја чыхыр. Билмәк истәрдим ки. бунлардан һансы дүзкүндүр. Хаһиш едирәм, һәмин мәсәлә илә әлагәдар гыса мәʼлумат верәсиниз.

А. Гулијева — Б а к ы

Чаваб. Бәʼзи сөзү гејри-мүәјјән әвәзликдир. Мәʼнасына көрә ф ә р г л ә н д и р м ә билдирир; јәʼни **«чохдан»**, **«күллдән»** бир нечәсинин, бир гисминин фәргләндирилмәси, сечилмәси мәʼнасыны ифадә едир. Мәһз буна көрә **бәʼзи** сөзүнүн аид олдуғу исим мүтләг чәмдә ишләдилмәлидир; мәсәлән, **бәʼзи адамлар, бәʼзи мәсәләләр, бәʼзи мәгаләләр** вә с. Бунлары «бәʼзи мәсәлә», «бәʼзи мәгалә» шәклиндә ишләтмәк сәһвдир. Бәс мәтбуатда белә һаллара јол верилмәси нәдән ирәли кәлир? Фикримизчә, бу һәмин сөзү бәʼзиләринин гејри-мүәјјән сај һесаб етмәси илә әлагәдардыр. Ахы, **бәʼзи** сөзүнүн дахили мәʼнасында кәмијјәт анлајышы вардыр. Фикримизи конкрет бир мисал әсасында ајдынлашдыраг: «Бәʼзи мәктәбләрдә шакирдләрин јазы савады ашағы сәвијјәдәдир»—бу чүмләдә **бәʼзи мәктәбләрдә** ифадәси о демәкдир ки, 100, 1.000 вә ја даһа артыг мәктәбдән 2-дә, 10-да, јахуд 90-да вә с. шакирдләрин јазы савады ашағы сәвијјәдәдир. Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, һәмин чүмләдә **бәʼзи** сөзү ән азы 2 кәмијјәтини **әвәз** едир. Демәк, о, әсасән, сајы әвәз едән **әвәзликдир. Бәʼзи** сөзүндән сонра кәлән исми тәкдә ишләдәнләр, јәгин ки, мәһз бу чәһәти—онун сајы әвәз етмәсини әсас тутурлар. Һәмин сөзүн саја «охшајан» бир хүсусијјәти дә өзүнү онда көстәрир ки, үчүнчү нөв тәʼјини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи сајла ифадә олундугда биринчи тәрәф чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едә билдији кими,**бәʼзи** сөзү дә үчүнчү нөв тәʼјини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфиндә кәлдикдә ејни һадисә баш верә билир; мәсәлән, **шакирдләрин бешишакирдләрдән беши; китабларын чоху—китаблардан чоху; шакирдләрин бәʼзиси—шакирдләрдән бәʼзиләри; китабларын бәʼзиси—китаблардан бәʼзиләри вә с.**

Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, **бәʼзи** сөзү үчүнчү нөв тәʼјини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи кими ишләндикдә, сајлардан фәргли олараг, чәм шәкилчиси илә дә ишләнә билир; мәсәлән, **ушаглардан бәʼзиләри, гарпызлардан бәʼзиләри** вә с.

Бүтүн јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, **бә'зи** сөзүнүн, әкәр тә'бири чаизсә, дахили мә'насында кәмијјәт анлајышы олмасына бахмајараг, ону гејри-мүәјјән сај һесаб етмәк үчүн һеч бир әсас јохдур. Бу сөз, шүбһәсиз, әвәзликдир вә өз хүсусијјәтинә көрә һәмишә өзүндән сонракы сөзүн—исмин чәм шәкилчиси гәбул етмәсини тәләб едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, индијәдәк дилимизин грамматикасына аид јазылмыш әсәрләрдә, о чүмләдән орта вә али мәктәб дәрсликләриндә belә бир мүддәа ирәли сүрүлмүшдүр ки, сајлардан сонра исимләр һеч вахт чәм шәкилчиси гәбул етмир. Бу мүддәанын әдәби дилимиздә бир гајда шәклиндә чохдан формалашдығына шүбһә ола билмәз. Лакин нитг тәчрүбәси көстәрир ки, гејри-мүәјјән сајлардан икиси һәмин гајдадан кәнарда галыр, јә'ни мүстәсналыг тәшкил едир. Бунлардан бири **бир сыра** гејри-мүәјјән сајыдыр. Доғрудан да, һәмин сајдан сонра кәлән исми бә'зиләри тәкдә ишләдир вә һәтта буна мәтбуатда да аз-чох јол верилир. «Алим өзүнүн бә'зи әсәриндә бир сыра тарихи һадисә һаггында да мә'лумат верир» чүмләси буна бариз мисал ола биләр. Бурадан belә гәнаәт һасил олур ки, һәмин чүмләдә сајла исим «бир сыра һадисә» шәклиндә бирләшмә тәшкил едир. Мәсәләни ајдынлашдырмаға кечмәздән әввәл, әлавә мисаллара да нәзәр јетирәк: **бир сыра мәсәлә, бир сыра мәгалә, бир сыра мәктәб** вә с. Гәтијјәтлә демәк олар ки, нә ади данышыг дилиндә, нә дә әдәби дилдә һәмин бирләшмәләри биз һеч вахт belә ишләтмирик; һәмин сајдан сонра кәлән исмә мүтләг чәм шәкилчиси артырырыг. Мәсәлән, ичласда **бир сыра мәсәләләрдән** данышылды. Мәтбуатда онун **бир сыра мәгаләләри** дәрч олунмушдур. **Бир сыра мәктәбләрдә** техники вәсаит кабинети тәшкил едилмишдир вә с.

Ејни һадисә **бир чох** гејри-мүәјјән сајынын ишләдилмәсиндә дә өзүнү көстәрир; мәсәлән, Јығынчагда **бир чох мәсәләләрдән** данышылды. **Бир чох китабларда** рәнкли шәкилләр верилмишдир вә с.

Фикримизчә, истәр **бир сыра,** истәрсә дә **бир чох** сајынын исимләрлә кәмијјәтә көрә узлашмасы онларын мә'на хүсусијјәтиндән ирәли кәлир: belә ки, һәмин сајлар да, **бә'зи** әвәзлијн кими, күллүн чүзләрини, бир һиссәсини — чохлуғун мүәјјән бир гисмини ифадә етмәси илә фәргләнир. Бир һалда ки, һәмин сајлар бу мә'наны кәсб едир, тәбиидир ки, онларын аид олдуғу исимләр мүтләг чәмдә ишләдилмәлидир. Демәк, **бир сыра** вә **бир чох** гејри-мүәјјән сајларынын исимләрлә кәмијјәтә көрә узлашмасы һеч дә тәсадүфи характер дашымыр; бу објектив сәбәблә бағлыдыр.

Бүтүн јухарыда дејиләнләри, нәтичә е'тибары илә, belә үмумиләшдирмәк олар: **бә'зи** гејри-мүәјјән әвәзлијиндән вә **бир сыра, бир чох** гејри-мүәјјән сајларындан сонра кәлән исимләр мүтләг чәм шәкилчиси илә ишләдилмәлидир.

Ону да гејд етмәк истәрдик ки, IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндә јени програмда сајла әлагәдар мөвзуја **бир сыра** вә **бир чох** сајларындан сонра исимләрин чәмдә ишләнмәси һаггында мә'лумат дахил едилмишдир; бу барәдә шакирдләрә мүвафиг билик вә вәрдишләр верилмәси V синифдә нәзәрдә тутулмушдур.

Суал 1. Хаһиш едирәм, **өтүрдү** фе'лини морфоложи тәркибинә көрә тәһлил едәсиниз.

Суал 2. Худаһафис, салам, сағ ол сөзләри һансы нитг һиссәсинә аиддир?

С. Әлијев — Б а к ы

Чаваб 1. Өтүрдү фе'лини чүмләдән кәнарда тәһлил етмәк доғру олмаз. Чүнки һәмин фе'ли вурғусуна көрә ики мүстәгил лексем—ики мүстәгил фе'л кими дәрк етмәк мүмкүндүр: өтмәк, өтүрмәк. Сөһбәт бунларын һансындан кедир? Илк нөвбәдә бу мәсәләни нәзәрә алмаг тәләб олунур.

Ашағыдакы чүмләләрдә һәмин ејни фе'лин тәләффүзүнә диггәт јетирәк:

а) О, ушағы стансијаја гәдәр **өтүрдү**;

б) Јолдан тез-тез машынлар **өтүрдү**.

Һәр ики чүмләдә **өтүрдү** фе'ли сәсләнмәсинә көрә ејни олса да, вурғусуна көрә фәргләнир. Белә ки, биринчи чүмләдә вурғу сон һечанын (**-дү** шәкилчисинин), сонракы чүмләдә исә икинчи һечанын (**-үр** шәкилчисинин) үзәринә дүшүр. Елә бу инчә хүсусијјәт һәмин фе'лләри бир-бириндән тамамилә фәргләндирир. Әввәлинчи чүмләдәки фе'л **өтүр** (өтүрмәк), сонракы чүмләдә исә **өт** (өтмәк) сөзүдүр. **Өтүрмәк** фе'линдә **үр** шәкилчиси тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л әмәлә кәтирмишдир. Буна көрә ки, әввәлинчи чүмләдәки **өтүрдү** фе'ли чүмләдә кими? суалына чаваб олан објектлә — **ушағы** сөзү илә бағлыдыр. Икинчи чүмләдә исә **өтүрдү** фе'ли тә'сирсиз фе'лдир вә буна көрә дә о, һәрәкәтин мүәјјән објект үзәриндә ичрасыны билдирмир.

Ејни вәзијјәти ашағыдакы чүмләләрдә дә мүшаһидә етмәк чәтин дејил:

а) Кечәл Һәмзә Гыраты гачырды.

б) Ушаг стансијаја тәрәф гачырды.

Бу чүмләләрдәки **гачырды** сөзләри дә һәм дејилишинә (вурғусуна) вә һәм дә мә'насына көрә бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бунларын һаггында да **өтүрдү** фе'ли (даһа доғрусу, фе'лләри) илә әлагәдар јухарыда гејд етдијимиз фикри сөјләмәк олар.

Дејиләнләри нәзәрә алмагла биринчи мисаллардакы **өтүрдү** вә **гачырды** фе'лләринин морфоложи тәркибинә көрә belә тәһлил етмәк лазымдыр: **өтүр** (гачыр) — фе'лин әсасы, —үр (—ыр) — дүзәлтмә фе'ли әмәлә кәтирән шәкилчи, —ду (—ды) — шүһуди кечмиш заманын шәкилчиси; икинчи мисалларда исә: **өт** (гач)—фе'лин көкү,—үр (—ыр) индики заманын шәкилчиси, **—дү (—ды)** — **идики заманын** һекајәтини билдирән шәкилчи (иди көмәкчи фе'лининин шәкилчиләшмиш формасы).

Чаваб 2. Азәрбајчан дилчилијинә аид әдәбијјатда **худаһафис, салам, сағ ол** сөзләринин морфоложи тәбиәти һаггында һәләлик конкрет фикир сөјләнилмәмишдир. Бизчә, бунлары нида һесаб етмәк даһа доғру олар. Чүнки нидалар тәкчә һисс, һәјәчан билдирән сөзләрдән ибарәт олмагла мәһдудлашмыр; бу нитг һиссәси ејни заманда арзу, истәк вә ирадәнин изаһыны билдирән сөзләри дә әһатә едир. **Худаһафис, салам, сағ ол, рәдд ол, бујур** вә с. кими бу чәһәтдән нидалара чох јахындыр.

Суал 1. Азәрбајҹан ССР ЕА нәшр етдирдији «Азәрбајҹан дилинин грамматикасы» (II һиссә) китабында гурулушча бир-бириндән фәргләнмәјән ашағыдакы ҹүмләләрдән биринҹиси һәмҹинс хәбәрли садә ҹүмлә, икинҹиси исә бағлајыҹылы табели мүрәккәб ҹүмлә кими изаһ едилмишдир; мәкәр онларын икиси дә һәмҹинс хәбәрли ҹүмлә дејилми?

1. Максим Горки Бакыја һәрәкәт едәркән нә орада курулту гопармышды, нә дә бизә кәләҹәјини билдирмишди. (Сәһ. 195).

2. Орадан нә бир сәс кәлир, нә дә ишыг көрүнүрдү. (Сәһ. 349).

Суал 2. Искәндәр сөзү нә үчүн **к** илә јазылыр? Һәмин сөздә кар **с** самитиндән сонракы самит дә кар олмалы, дејилми?

Ә. Ибраһимов — *Салјан рајону*

Ҹаваб 1. Мүрәккәб ҹүмләнин әсас грамматик әламәти бундан ибарәтдир ки, онун компонентләриндән һәр биринин мүстәгил хәбәри вә субјекти — мүбтәдасы олур. **Максим Горки Бакыја һәрәкәт едәркән нә орада курулту гопармышды, нә дә бизә кәләҹәјини билдирмишди** — ҹүмләсиндә **нә курулту гопармышды, нә билдирмишди** хәбәрләри ејни суала ҹаваб олмагла јанашы, бир субјектлә (Максим Горки) бағлыдыр. Буна көрә дә һәмин хәбәрләр һәмҹинс үзвләрдир. Мәсәләни бир гәдәр дә ајдын ифадә етмәк үчүн ҹүмләни бүтөвлүкдә синтактик тәһлил едәк: **нә курулту гопармышды, нә билдирмишди** — һәмҹинс хәбәрләрдир; *ким?* **Максим Горки** — мүбтәдадыр; *нәји билдирмәмишди?* **кәләҹәјини** — воситәсиз тамамлыгдыр; *һараја кәләҹәјини?* **Бизә** (јә'ни Бакыја) — јер зәрфлијидир; *һарада курулту гопармамышды?* **Орада** — јер зәрфлијидир; *нә заман курулту гопармамышды* вә билдирмәмишди? **Бакыја кәләркән** — заман зәрфлијидир.

Һәмин ҹүмләдә *нә* вә *нә дә* бағлајыҹылары хәбәрдә ифадә олунан һәрәкәтин инкарыны билдирдији үчүн, тәһлил просесиндә хәбәрләри тәсдиг шәклиндә көстәрмәк, шүбһәсиз, доғру олмаз. Буна көрәдир ки, биз јухарыда һәмин хәбәрләри ја **нә—нә** бағлајыҹысы илә, ја да **ма, мә** шәкилчиләри илә вермишик.

Икинҹи ҹүмләјә кәлдикдә исә орада вәзијјәт тамамилә башга ҹүрдүр; **кәлир** вә **көрүнүрдү**, даһа доғрусу, **кәлмир** вә **көрүнмүрдү** хәбәрләри ејни суала ҹаваб олса да, онлардан һәр биринин мүстәгил субјекти — мүбтәдасы вардыр. Әввәлинҹи хәбәрин мүбтәдасы **сәс** сөзү, сонракы хәбәрин мүбтәдасы исә **ишыг** сөзүдүр. Буна көрә дә **Орадан нә бир сәс кәлир, нә дә ишыг көрүнүрдү** ҹүмләси табесиз мүрәккәб ҹүмләдир.

Ҹаваб 2. Дилимиздә ишләнән әрәб мәншәли **Әскәр, Әләскәр, Искәндәр** кими сөзләрин **к** илә јазылмасы чохдан ән'әнәви бир шәкл кечмишдир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, **Искәндәр** сөзүнүн јазылышына етимоложи ҹәһәтдән јанашсаг, **с** самитиндән сонра, һәгигәтән, **к** ишләнмәлидир; чүнки һәмин сөзүн әсли «кәбир» (бөјүк) сөзүндәндир. Көрүнүр, бу сөзүн дилимиздә **к** илә јазылмасынын формалашмасы фонетик принсипин тә'сириндән ирәли кәлмишдир.

Унутмаг олмаз ки, орфографијамызда кар самитдән сонра кәлән самитин дә мүтләг кар олмасы үмуми бир гајда кими гәбул олунмајыб; бу јалныз фе'ллардән дүзәлән бә'зи шәкилчиләрин јазылышына шамил едилән гајдадыр (кәсин, битки вә с.). Тәләффүзүмүздә исә, әслиндә, белә бир гајда јохдур; әксинә, дилимиздәки сөзләрдә јанашы кәлән кар самитләрдән икинҹиси һәмишә јары ҹинкилтили, јары кар шәклиндә, бир сыра һалларда исә тамамилә ҹинкилтили шәкилдә тәләффүз олунурду. Мәсәлән, биз **һәтта, әлбәттә, хәстә, уста, шафталы, мәфтил, сечки, кәскин** јаздығымыз һалда, һәмин сөзләри һәт(д)а, әлбәт(д)ә, хәс(д)ә, ус(д)а, шаф(д)алы, мәф(д)ил, сеч(к)и, кәс(к)ин вә с. тәләффүз едирик.

Демәк, сүбут етмәјә еһтијаҹ јохдур ки, **Искәндәр** сөзүнүн **к** илә јазылмасы тәсадүфи һал олмајыб, орфографијамызда фонетик принсипин тә'сириндән ирәли кәлмишдир.

Суал. Хаһиш едирәм, ашағыдакы ҹүмләни ҹүмлә үзвләринә көрә тәһлил едәсиниз.

Сәни атамын ән јахын досту һесаб етдијим үчүн бу сирри сәнә ачырам.

Г. Абдуллајев, Б. Бәбиров — *Ҹәбрајыл рајону*

Ҹаваб. Һәмин ҹүмләдә **Сәни атамын ән јахын досту һесаб етдијим үчүн** сөзләри **үчүн** гошмасы илә идарә олунан фе'ли сифәт тәркибидир. Одур ки, бу сөзләрин һамысы бирликдә ҹүмләнин бир үзвү—сәбәб—мәгсәд зәрфлијидир. Буну нәзәрә алараг, ҹүмләни синтактик ҹәһәтдән ашағыдакы шәкилдә тәһлил етмәк, фикримизҹә, доғру олар:

Ачырам — хәбәр; *ким ачыр?* **Мән** (ҹүмләдә иштирак етмир) — мүбтәда; *нәји ачырам?* **Сирри** — воситәсиз тамамлыг; *нә сәбәбә, нә үчүн сирри ачырам?* **Сәни атамын ән јахын досту һесаб етдијим үчүн** — сәбәб—мәгсәд зәрфлији.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,

филоложи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

«ИШЫГЛАТДЫ ЛЕНИН БИЗИМ ЈОЛЛАРЫ»

В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар олараг нәшр олунан китаблардан бири дә беләә адланыр.

Азәрбајчан совет јазычыларынын әсәрләриндән ибарәт олан бу мәчмуәјә шаир вә јазычыларымызын даһи рәһбәр Ленинә һәср етдикләри ше'р вә һекајәләри дахил едилмишдир. Онларын һәмин әсәрләриндә бәшәријјәтин бөјүк даһиси В. И. Ленинә үмумхалг мәһәббәти ифадә олунур. Онлар Ленини өлкәмиздә фәһлә һәрәкаты илә ајрылмаз вәһдәт вә инкишафда тәсәввүр едирләр. Онлар һәмчинин Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында совет халгынын көрдүјү бөјүк ишләрдән, сәнаје, тәсәррүфат вә мәдәнијјәт саһәсиндә әлдә едилмиш наилијјәтләрдән үрәк долусу данышырлар.

Халг шаири С. Вурғун әсәрләри илә һәмишә партија вә дөвләтин чағырышына сәс вермиш, гәләбәләримизи алгышламыш, Совет халгынын коммунизм руһунда тәрбијә ишинә көмәк етмишдир. Бу чәһәтдән шаирин «Заманын бајрагдары» поемасы чох характерикдир. Бу поема партијамызын кечдији шанлы јолун тәрәннүмүнә һәср олунмушдур. Әсәрин әсас гәһрәманы бәшәријјәт тарихиндә јени јол ачан әзәмәтли Коммунист Партијасыдыр. Поемада Ленин идејаларынын чарчысы олан Коммунист Партијасынын күчү вә гүдрәти бәдии шәкилдә тәрәннүм едилир.

Коммунист Партијасынын тәрәннүмүнә һәср едилән бу әсәрдә «Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји, зеһни, дүшүнчәси, фикри, диләји» олан Коммунист Партијасынын кечдији шанлы тарихин јүксәк поетик хүласәси верилир. Поеманын сон јекун һиссәси партија һаггында долғун, орижинал бир һимндир. Бу поемадан бир парчасы һәмин китабчанын үз габығында верилмиш вә китабчанын ады «Ишыглатды Ленин бизим јоллары» адландырылмышдыр.

Китабча ики һиссәдән ибарәтдир. I һиссәдә ше'рләр; II һиссәдә һекајәләр верилмишдир.

Мәчмуәнин илк сәһифәси көркәмли јазычы М. С. Ордубадинин 1924-чү илдә В. И. Ленинин вәфаты мүнасибәтилә јаздығы «Ленинә» адлы ше'ри илә башлајыр. Ше'рдә даһинин өлүмүндән доған халг кәдәринин бәдии ифадәси верилмишдир. В. И. Ленинин өлмәзлијини ифадә едән шаир јазыр:

Афагы ағладырса да тә'сири-матәмин,
Асудә јат, бу мөвт илә сарсылмаз аләмин.

Бир гәл'әтәк тәчәссүм едәр гурдуғун чаһан,
Гәбринлә дә чаһана ачарсан бир асиман.

Милјон габарлы әл чичәк ачсын мәзарына.
Өлмүш бәдән, фәгәт әбәди бир шүарына.

Чисмин көнүлсә хакә, көмүлмәз әмәлләрин,
Даим чаһандадыр јенә һикмәтли әлләрин.

Мөвтүнлә шад олурму бу гәддар дүшмәнин?
Өлсән дә сән үрәкләримиздир нәшимәнин.

Биз дә сәнинләјик, сәнә сәндән дә мәһрәмик,
Фикрин, әмәлләрин кими һәр ишдә мөһкәмик.

Алчаг үрәкләр олмаја мөвтинлә камијаб,
Руһун да, һејкәлин дә, мәзарын да ингилаб!

Севимли халг шаири С. Рустәмин һәмин китабчада «Коммунистләр, ирәли!» адлы ше'ри верилмишдир. Ше'рдә коммунистләрин габагчыллыг ролундан бәһс едән шаир јазыр:

Ленинин бајрағындан тутуб рәһбәрин әли,
Коммунистләр, ирәли, коммунистләр, ирәли!
Бу дијарда елләрин бир ешги, бир јолу вар,
Зәфәрләр китабында партијанын голу вар.
Алгыш бөјүк Ленинә, даһи инсана алгыш,
Алгыш бу ағ күнләрә, бу хош дөврана алгыш!
Сүлһүн бајрагдарыдыр, дүнјада коммунистләр,
Јени мә'на кәтирир һәјата коммунистләр...

«Јолумузда мајак партијамыздыр» адлы ше'ри илә китабчада чыхыш едән шаир М. Раһим һәмин әсәрини Коммунист Партијасынын тәрәннүмүнә һәср етмишдир. Шаир бурада доғма партијамызын гүдрәтини белә ифадә едир:

Партија јүксәлиш, зәфәр јолдашы,
Партија халгларын өзү демәкдир.
Јарадан әлләри, дүшүнән башы,
Дөјүнән үрәји, көзү демәкдир.
Сәадәт јолчусу бизим партија
Архамыз, јеканә пәнаһымыздыр.
Онун әмәлидир бу јени дүнја,
Бу күнүмүздүр о, сабаһымыздыр...

Халг шаири Р. Рзанын китабда «Рус халгына ешг олсун» адлы ше'ри верилмишдир. Бурада шаир совет адамынын мә'нәви-сијаси бирлијини, халглар достлуғуну, күндән-күнә артыб чичәкләнмәсини рус халгынын шәхсиндә белә тәрәннүм едир:

Һәр улдузун јери вар
кәһкәшанлар ичиндә.
Һәр нәһрдән су вардыр
көј үмманлар ичиндә.
Һәр икид һөрмәтлидир
мәрд инсанлар ичиндә

Илк сырада дајанан
гәһрәманлар ичиндә,
рус халгына ешг олсун!..

Бунлардан әлавә, мәчмуәдә шаирләрдән О. Сарывәллинин «В. И. Ленин XX гурултајда», Ә. Чәмилин «Аврора»нын топлары ајылтды јер үзүнү» ше'рләри дә верилмишдир.

Мәчмуәнин нәср һиссәсиндә халг јазычысы М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» адлы әсәри дәрч едилмишдир.

Бу һекајәдә азәрбајчанлы Пәри хала илә Ленинин көрүшүндән сөһбәт кедир. Мүәллиф нағыл едир ки, Пәри хала кәнд советиндә тәсәррүфат комиссијасынын сәдри иди, гәза гадын нүмајәндәләр јығынчағында да нүмајәндә сечилмишди. Јерли партија вә совет тәшкилатлары гадынлар арасында нә иш көрсәләр, онсуз бир аддым атмырлар. Октјабр ингилабынын илдөнүмү мүнасибәти илә Пәри хала нүмајәндә сифәти илә Москваја көндәрилди...

Нәһајәт көзләнилән дәгигә кәлиб чатды. Бөјүк театрын пәрдәси јаваш-јаваш галхмаға башлады. Бүтүн залда кимсә чыггырыны чыхармадан көзләрини сәһнәјә зилләмишди. Ленини көрмәјә тәләсирди, онун һеч бир һәрәкәтини көздән гачырмаг истәмирди. Бирдән гызғын бир алгыш театры титрәтди. Минләрлә адам ајаға галхыб «Ура»—дејә гышгырды. «Јашасын Ленин!» сәсләри театрын һүндүр таванына чатыр, кәсилмәк билмирди. Ленин ити һәрәкәтләрлә кәлиб сәһнә боју гојулмуш узун столун далында отурду. Әввәлчә Пәри хала онун бу һәрәкәтини, үзүнүн бүтүн чизкилэрини ајырд едә билмәди... Бүтүн ичлас заманы Пәри хала көзүнү Ленинин үзүндән чәкмәди... Сонра Пәри хала кәнддән бураја кәләркән һәмкәндлиләринин Ленинә чатдырмаг үчүн вердикләри тапшырыг јадына дүшдү. Она көрә јанында отурмуш гочаман Бакы ингилабчысына пычылдајараг јалварды: «Сән аллаһ бир тәһәр елә, Ленин јолдаш бешчә дәгигә бизи гәбул еләсин!»...

Пәри хала гәбул отағында әјләшиб Ленинлә кәлмә кәсәчәји дәгигәни көзләјирди. Елә бу һалда:

— Бујурун, Ленин јолдаш сизи көзләјир! — дејиб Азәрбајчан нүмајәндәләрини ичәри дә'вәт етдиләр.

...Пәри хала отаға дахил олду. Ленин хәфиф бир тәбәссүмлә ишыгланмыш ири көзләрилә Пәри халаја бахдығы һалда габаға кәлди, ону отағын ортасында гаршылајыб әлини сыхды... Онлар сөһбәтә башладылар. Ленин биринчи сөзә башлады:

— Һәјатыныз чох ағыр олуб, Нәриманов јолдаш мәнә данышмышдыр! — деди вә ани фикирдән сонра әлавә етди, — нә етмәли, көһнә заманда зәһмәткеш гадынларын нәсиби белә иди...

Ленин илә Пәри халанын сөһбәти гуртарды, онлар ајрыларкән Пәри хала утаныб чәкинә-чәкинә әлавә етди:—Ленин јолдаш, сизә совгатым вар, ичазә верин, кәтирим, — деди.

Ленинин ани олараг чиддиләшиб сонра ишыгланан бахышларындан онун разылығыны һисс едән Пәри хала тез гәбул отағына чыхыб әлиндә сәбәт кери дөндү:

— Бу алмалары, сән гајтаран бағчада бечәриб јетишдирмишәм, Ленин јолдаш. Өз әлимин бәһрәсидир! — Пәри хала гыпгырмызы алмалардан бирини көтүрүб Ленинә көстәрди.

Ленин сон дәрәчә мүтәәссир һалда Пәри халанын тәгдим етдији алманы алыб әлиндә ојнатды, о тәрәф, бу тәрәфинә бахды:

— Нечә дә әтирлидир! — дејиб иjләди...

Бундан әлавә, мәчмуәдә халг јазычысы С. Рәһимовун «Ишыглы дүнја» («Шамо» романындан бир парча), јазычылардан Ә. Мәммәдханлынын «Гаралмаз күнәш», Г. Мусајевин «Чал папаг», «Зәнбил», Н. Бабајевин «Ленини көрән көзләр» адлы һекајәләри дә дәрч олунмушдур.

«МӘКТӘБДӘ БӘДИИ ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИНИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА»

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Програм-Методика Идарәси тәрәфиндән бурахылмыш һәмин китабча әдәбијјат мүәллимләринә көмәк едәчәк методик васаитләрдән бирридир.

Васаитин мүәллифи Д. Мәммәдов мәктәбдә бәдии әсәрләрин дилинин өјрәнилмәсиндән данышараг јазыр ки, муасир әдәби дилимизин, хүсусән онун кениш јајылмыш бир голу олан бәдии дилин инкишафы мәнзәрәсинин өјрәнилмәси, фәрд үслуб мәсәләләринин ајдынлашдырылмасы чох вачиб мәсәләдир. Даһа башлычасы сәнәткарларын фәрди үслубларындан данышаркән онларын халгын чанлы дилиндән нечә истифадә етмәси, дилимизә нә кими јениликләр кәтирмәси мүәјјәнләшдирилмәлидир. Е'тираф едилмәлидир ки, һәлә дә мәктәбләримиздә сәнәткарларын дилинин тәркиби, дилин бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри, поетик хүсусијјәтләри, персонаж дили, мүәллиф дили, фәрди үслуб вә с. мәсәләләрин өјрәнилмәси лазыми сәвијјәдә дејилдир. Чох аз мәктәбли тапмаг олар ки, онлар С. Вурғунун әсәрләри илә С. Рүстәм, М. Раһим, јахуд М. Һүсејн илә С. Рәһимов әсәрләринин дил, үслуб фәргләрини мүәјјәнләшдирә, сечә билсин.

Мәктәбдә һәр бир сәнәт әсәринин дил вә үслубуну өјрәнмәк үчүн анчаг јазычынын халг данышыг дилиндән истифадә етмә үсулу, дилинин лүғәт тәркиби, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләриндән истифадә етмә имканларынын өјрәнилмәси һәлә кифајәт дејилдир.

Бәдии әсәрин дили вә үслубуну мүкәммәл тәһлил етмәк үчүн мүәллим бир сыра мәсәләләри дә билмәлидир.

Сонра мүәллиф һәмин мәсәләләри садалајыр вә онлары изаһ едир.

«Бәдии дил» вә үслуб анлајышы» башлығы алтында сөһбәт апаран мүәллиф көстәрир ки, бәдии дил үмумхалг әдәби дилинин әдәбијјатда (поезија, нәср вә драматуркија) сабитләшмиш бир голудур. Бәдии дил дә мүәјјән нормалара табедир. Бу ме'јарлар үмумхалг дили нормаларына әсасланыр, онун әсасында, зәмининдә мејдана чыхыр. Лакин өзүнә мәхсус бир сыра спесифик чәһәтләри дә вардыр. Бундан сонра мүәллиф һәмин характерик чәһәтләр һаггында изаһат верир.

«Драматик, епик вә лирик әсәрләрдә дилин мөвгеји һаггында» башлығы алтында кедән сөһбәтдә мүәллиф гејд едир ки, әдәби әсәрләрин нөвләри һаггында нәзәри мә'лумат вермәк орта мәктәб програмында нәзәрдә тутулур. Белә ки, шакирдләр драмы нәсрдән, нәсри поезијадан ајыран, фәргләндирән чәһәтләр һаггында елементар да олса билијә малик олурлар.

Онлар сәһнә үчүн јазылан әсәрләрин драм, «драм» сөзүнүн һәрәкәт, инсан, инсанлара мүнасибәт һаггында тәһкијә јолу илә јазылан әсәрләрин епик һәјаты инсан һәјәчаны, инсан фикир вә һиссләри васитәсилә ифадә едән әсәрләрин лирик әсәрләр олдуғу һаггында әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүәјјән мә'лумата малик олурлар. Лакин тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, һәлә дә мәктәбләрдә әдәби жанрлар һаггында сөһбәт кедәркән онларда бәдии дилин мөвгејини мүәјјәнләшдирмәк мәсәләси унудулур...

Мүәллиф јухарыда дејиләнләри нәзәрә алараг, драм, нәср вә поезија дилинин фәргли чәһәтләри һаггында вәсаитдә мә'лумат вермәји лазым билир.

«Мүәллиф дили» вә «сурәтин дили» анлајышы һаггында» сәрлөвһәли сөһбәтини белә башлајыр: — М. Горки көстәрир ки, дил сөз сәнәтинин илк елементи, үнсүрүдүр. Һәјатын факт вә һадисәләри илә бирликдә бәдии әдәбијјатын материалларыдыр. Дил васитәсилә јазычы һәјаты тәсвир едир, әкс етдирир. Дилин сәнәткар үчүн әвәзедилмәз әһәмијјәти вардыр. Бунсуз әдәбијјат мөвчуд дејилдир. Јазычы һәр бир сурәтин мә'нәви аләмини, өзүнүн һәјата бахышыны дил васитәсилә ифадә вә тәзаһүр етдирир, ашкарлашдырыр. Бәдии әсәрләрин дил вә үслубунун өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг «мүәллиф дили» вә «сурәтин дили» анлајышларынын да өјрәнилмәси мәгсәдәујғундур.

«ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИНИН ИШЛӘДИЛМӘСИ ГАЈДАЛАРЫ»

Бу китабча да назирлијин Програм-Методика Идарәси тәрәфиндән бурахылмышдыр. Методик вәсаит мәктәбдә јазы ишинин әсас мәсәләләриндән бири — **«Дурғу ишарәләринин ишләдилмәси гајдалары»** мөвзусуна һәср едилмишдир.

Китабчанын киришиндә дејилир ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә апарылан јохлама вә мүшаһидәләр көстәрир ки, V—VIII синиф шакирдләри јазыда, орфографик вә үслуб сәһвләри илә јанашы, дурғу ишарәси сәһвләринә дә чох јол верирләр, бә'зи һалларда дурғу ишарәси сәһвләри, һәтта дикәр сәһвләрә нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир.

Сонра вәсаитдә V—VIII синифләрдә мејдана чыхан дурғу ишарәси сәһвләрини характеринә көрә мүхтәлиф груплара ајырыр вә белә бир нәтичә чыхарыр: тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр синтаксисин тәдриси просесиндә, әсасән грамматик материалы изаһ етмәјә, ону мәнимсәтмәјә сә'ј көстәрир, конкрет материалла әлагәдар дурғу ишарәси гајдасынын өјрәдилмәсинә о гәдәр дә әһәмијјәт вермирләр. Һәтта елә мүәллимләрә раст кәлмәк олур ки, онлар өјрәдилмәси үчүн конкрет саат ајрылан дурғу ишарәси гајдаларына чох сәтһи шәкилдә тохунур, грамматик материалын тәдриси заманы изаһ едиләси дурғу ишарәси гајдаларынын үстүндән исә сукутла кечирләр. Мәсәлән, мүрәккәб чүмләнин, тәдриси просесиндә апарылан мүшаһидәләр заманы мүәјјән едилмишдир ки, бә'зи мүәллимләр мүрәккәб чүмләдә дурғу ишарәләринин јалныз һәмин мөвзунун өјрәдилмәси үчүн ајрылан дәрс саатларында изаһ етмәклә кифајәтләнир вә беләликлә, дурғу ишарәләринә аид бу гајданын мүкәммәл баша дүшүлмәсинә аз әһәмијјәт верир, һәмин гајда һаггында шакирдләрдә мөһкәм вәрдиш јарадылмасы үчүн лазыми гәдәр иш апармырлар. Һалбуки мүрәккәб чүмләдә дурғу ишарәләри, үмумијјәтлә, мүрәккәб чүмләнин тәдриси просесиндә диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр...

Вәсаитин мүәллифи шакирдләрин јазыда бурахдыглары сәһвләрин дә һаггында данышыр вә көстәрир ки, бу ондан ирәли кәлир ки, дурғу ишарәләри гајдалары вә бу гајдаларла әлагәдар олан синтактик материаллар шакирдләрә дәриндән вә мөһкәм мәнимсәдилмир.

Бундан сонра мүәллиф V—VIII синифләрдә дурғу ишарәси саһәсиндә мејдана чыхан сәһвләри арадан галдырмаг јолларындан бәһс едир.

«ХАРИЧИ ДИЛЛӘР ҮЗРӘ ЈЕНИ ПРОГРАМЛАР ҺАГГЫНДА»

Назирлијин Програм-Методика Идарәси тәрәфиндән бурахылмыш һәмин методик вәсаитин киришиндә дејилир ки, инди програмлар харичи дилләрин тәдриси гаршысында бөјүмәкдә олан кәнч нәслә харичи дилдә данышмағы өјрәтмәк мәгсәдини гојур.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, сон заманлар харичи дилләрин тәдриси методунда апарылан мүхтәлиф истигамәтли ахтарышлар, бу саһәдә апарылан мүбаһисә вә мүзакирәләр, онларын тәбии нәтичәси олараг мејдана кәлмиш тәдрис үсуллары да мәсәләнин мәһз һәмин чәһәти илә әлагәдардыр.

Јени програмын үстүн чәһәтләриндән бәһс едән мүәллиф јазыр: — Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин чәһәт, јә'ни шакирдләрә харичи дилдә данышмаг өјрәтмәк, харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш јени програмларда өзүнә даһа кениш јер тапмышдыр. Бурада һәр шеј бу мәсәләјә табе едилмишдир. Лакин бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, харичи дилләр үзрә јени тәртиб едилмиш програмларда дикәр мәсәләләрә, мәсәлән, охуја, јазыја вә с. диггәт верилмәмишдир.

Програмын мәзмунундан бәһс едән мүәллифләр көстәрирләр ки, харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш јени програм, демәк олар ки, үмуми мәзмун е'тибари илә өзүндән әввәлки, јә'ни һазырда истифадә дә олан програмлардан чох аз фәргләнир, хүсусән програмларын әсас мәзмунуну тәшкил едән мөвзу мәсәләси һәр ики програмда ејнидир Бурада башлыча фәрг програмларын нәзәрдә тутдуғу дил материалларынын тәдрис илләри үзрә бөлүнмәсиндә вә һәмин тәдрис материалларынын өјрәдилмәси үсулларындадыр.

Програмларын мәгсәдиндән бәһс едән мүәллифләр көстәрирләр ки, харичи дилләрин тәдриси гаршысына һәм әмәли, һәм дә тә'лим-тәрбијәви мәгсәд гојулур.

Әмәли мәгсәд дедикдә шакирдләрин өјрәндәји харичи дилдә бәсит шәкилдә дә олса, кечилмиш мөвзулар әтрафында даныша билмәләри, һәмин мөвзулар үзрә тәртиб едилмиш мәтнләри охујуб баша дүшә билмәләри вә с. нәзәрдә тутулур.

Тәрбијәви мәгсәд исә харичи дилләрин тәдриси просесиндә шакирдләрин совет вәтәнпәрвәрлији, пролетар бејнәлмиләлчилији, башга халглара һөрмәт вә достлуг һиссләри руһунда тәрбијә олунмалары нәзәрдә тутулур.

Харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш јени програмларын галан дикәр чәһәтләри — онларын мәзмуну, гурулушу вә с. анчаг бу мәгсәдә наил олмаг истигамәтинә јөнәлдилмишдир. Бунлардан әлавә, харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш програмларын өзләринин гаршысына исә даһа бир сыра мәгсәдләр гојулур.

Сонра мүәллифләр бу мәгсәдләрдән бәһс едирләр.

«Шифаһи нитг вә програмларда она верилмиш јер» башлығы алтындакы сөһбәтләриндә мүәллифләр көстәрирләр ки, шифаһи нитг ики формада тәзаһүр едир: 1. моналожи шифаһи нитг. 2. диалоҗи шифаһи нитг. Буна мүвафиг олараг харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш програмларда бу мәсәлә ики чәһәтдән, јә'ни моналожи вә диалоҗи нитг бахымындан характеризә едилир...

Мүәллифләр һәр ики форма һаггында кениш изаһат вердикдән сонра бурасыны да гејд едирләр ки, сон заманлар шифаһи нитгин бу ики формасына олан мүнасибәт хејли дәјишмишдир. Инди орта мәктәбдә харичи дилләрин тәдриси просесиндә шакирдләрә монолоҗи дејил, әсасән диалоҗи нитг сөјләмәјә мејл даһа күчлүдүр. Бизчә, мәсәләнин бу чәһәти диалоҗи нитгин чанлы данышыг дилинә даһа јахын олмасы вә монолоҗи нитгә нисбәтән даһа ичтимаи олмасы илә изаһ едилмәлидир. Лакин бу шејлә чох алудә олмаг, шифаһи нитгин инкишафында диалоҗи нитг формасынын ролуну һәддиндән артыг шиширтмәк доғру олмаз...

Бу изаһатдан сонра мүәллифләр харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш јени програмларын һазырда истифадәдә олан програмлардан фәргли олан үстүн чәһәтләриндән данышырлар.

Бу гајда илә һәр ики мүәллиф вәсаитдә «Оху вә програмларда она верилән јер», «Програмларда верилән лексик материал һаггында», «Програмлара дахил едилмиш грамматик материал һаггында», «Програмларда јазыја верилән јер», «Харичи дилләр үзрә тәртиб едилмиш програмлардакы јениликләр» башлыглары алтында сөһбәтләр едирләр.

Вәсаитин мүәллифләри О. Мусајев вә А. Таһиров јолдашлардыр.

«ШИФАҺИ НИТГИН ИНКИШАФЫНДА ТӘКРАРЫН РОЛУ»

«Маариф» нәшријјатынын бурахдығы һәмин китабчанын кириришндә дејилир ки, шакирдләрә мөһкәм билик верилмәси вә онун дәриндән мәнимсәнилмәси мәсәләси барәдә дәфәләрлә фикир сөјләнилмиш вә гәрар гәбул едилмишдир. Һәлә Совет һакимијјәтинин илк илләриндә В. И. Ленин јазырды: «Бизә әзбәрләмә лазым дејилдир, лакин биз һәр бир тәһсил аланын зеһнини әсас фактлар билији илә инкишаф етдирмәли вә тәкмилләшдирмәлијик. Чүнки коммунист алдығы бүтүн биликләри өз шүурунда тәһлил едиб мәнимсәмәсә, коммунизм бир һеч олар, бош бир ловһәјә чеврилэр, коммунист исә јалныз садәчә бир ловға олар» (Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 287).

Даһа сонра охујуруг ки, мүшаһидәләр вә тәчрүбәләр көстәрир ки, республикамызын харичи дил мүәллимләри шакирдләрин шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бир чох васитәләрдән истифадә едирләр. Лакин онлар нәдәнсә тәкрара һәлә дә аз әһәмијјәт верирләр. Тәкрар һәјатын өзүндән доған вә онун тәләбләринә чаваб верән бир просесдир. Онун харичи дил тә'лиминдә тәтбиг едилмәси дилин өјрәнилмәсинә бөјүк имкан верир. Азәрбајчан мәктәбләриндә ишләјән харичи дил мүәллимләри дилин өјрәнилмәсиндә белә әһәмијјәт кәсб едән мәсәләјә даир әсаслы методик әдәбијјата бөјүк еһтијач һисс едирләр. Белә бир методик әдәбијјатын јохлуғу үзүндән харичи дил мүәллимләри тәкрарын апарылмасы ишиндә чәтинлик чәкирләр. Бу исә харичи дилин тә'лиминә вә о чүмләдән дә шифаһи нитгин инкишафына мәнфи тә'сир едир.

«Шифаһи нитгин инкишафында тәкрарын ролу»ндан башлығы илә кедән сөһбәтдә дејилир ки, тә'лим бир просес кими мејдана кәлдији күндән тәкрар онун ајрылмаз тәркиб һиссәси олмушдур; тә'лим просесини тәкрарсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Мәһз буна көрә дә һәлә лап гәдим дөврләрдән тә'лимдә тәкрар мәсәләси мәшһур педагогларын диггәтини өзүнә чәлб етмишдир.

Бундан сонра мүәллиф Азәрбајчан маарифи тарихиндә көркәмли јер тутан маарифчиләрин, һабелә мүасир Азәрбајчан алимләринин тә'лим просесиндә тәдрис материалларынын мөһкәм јадда галмасы үчүн тәкрарын гүдрәтли васитә олдуғундан бәһс едир. Тәкрарын сәмәрәли олмасына тә'сир едән амилләрдән бири, онун дүзкүн планлашдырылмасы олдуғуну көстәрәрәк јазыр ки, дүзкүн планлашдырма олмадан дәрин билик вермәк вә савадлы коммунизм гуручулары јетишдирмәк олмаз. Планлашдырма верилән јени сөз, ифадә вә гајданын тәкрарланмасы ишини асанлашдырыр.

Мүәллиф мүддәасыны сүбута јетирмәк үчүн габагчыл харичи дил мүәллимләринин тәкрарланачаг сөз, ифадә вә гајдаларын планлашдырылмасына даир иш тәчрүбәләриндән тутарлы мисаллар кәтирир. Бурадан ајдын олур ки, габагчыл харичи дил мүәллимләри белә планлашдырма ишини дәрс илинин әввәлиндә нәзәрдә тутурлар. Онлар бу иши бүтүн рүбләр үзрә ил боју апарырлар.

Дүзкүн тәшкил олунмуш тәкрар өјрәнилмиш сөзләрин вә гајдаларын јаддан чыхмамасынын гаршысыны алыр. Верилән билијин мәнимсәнилмәсиндә вә мөһкәмләндирилмәсиндә белә тәкрарлар хүсуси рол ојнајыр... Тәчрүбәли мүәллимләр програм материалларыны планлашдырыркән өзүнүн әввәлки илләрдә әлдә етдији тәчрүбәләрә әсасән, асан мөвзулары сыхышдырараг мүәјјән вахт газаныр вә һәмин вахты чәтин параграфларын тәкрар едилмәсинә сәрф едирләр.

Сонра мүәллиф дәрс илинин әввәлиндә апарылан тәкрарын планы, чари тәкрарын планы, үмумиләшдиричи тәкрарын апарылан јекун тәкрарын планы һаггында данышыр вә бунлары ајры-ајрылыгда конкрет мисаллар әсасында изаһ едир.

«Тә'лим материалларынын тәкрарынын вә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафынын бә'зи психоложи хүсусијјәтләри» башлығы алтында кедән сөһбәтиндә јазыр ки, верилән сөз, ифадә вә гајдаларын тәкрарынын апарылмасында вә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафында башлыча рол ојнајан шакирдләрин психоложи хүсусијјәтләрини дә унутмаг олмаз. Бу мәгсәдлә мүәллим шакирдләри јахшы билмәли, танымалы, онларын психоложи хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмәлидир.

Даһа сонра мүәллиф, көркәмли физиолог вә психологларын кечилмиш материалын тәкрары вә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафына онун тә'сири һаггында мүшаһидә вә експериментләри үзәриндә дајаныр вә бунлары шәрһ едир.

Вәсаитдә «Фонетиканын тапшырыглар васитәси илә тәкрары вә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишаф етдирилмәси», «Лексик материалларын тапшырыглар васитәси илә тәкрары вә шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишаф етдирилмәси», «Грамматик материалларын чалышмалары, ев тапшырыглары васитәси илә тәкрары вә ша-

кирдләрин шифаһи нитгинин инкишаф етдирилмәси» вә с. мөвзулар һаггында да кениш вә әтрафлы фикир јүрүдүр.

Вәсаитин мүәллифи А. Таһиров јолдашдыр.

«ШАКИРДЛӘРДӘ ИЧТИМАИ ФӘАЛЛЫГ ТӘРБИЈӘ ЕДИЛМӘСИ»

Ичтимаи фәаллыг нәдир? Бу суал бир чох педагоглары дүшүндүрмүшдүр. Бир груп педагоглар — ичтимаи фәаллыг дедикдә, һаггы өдәнилмәјән ишләрдә совет адамынын ишкүзарлығыны, дикәр груп педагоглар исә — мадди не'мәтләр истеһсалы илә әлагәдар олмајан ишләрдәки, јә'ни күтләви тәблиғат вә тәшвигат характерли вә с. ишләрдәки ишкүзарлығы баша дүшүрләр. Белә бир фикирлә разылашмаг олмаз.

Биз бу парчаны «Маариф» нәшријјатынын јахынларда бурахдығы А. Аслановун «Шакирдләрдә ичтимаи фәаллыг тәрбијә едилмәси» адлы китабчасындан бураја көчүрдүк. Ичтимаи фәаллыг нәдир? суалына дүзкүн, кениш вә әтрафлы чаваб алмаг истәјәнләр һәмин китабчаја мүрачиәт едә биләрләр.

«Шакирдләрдә ичтимаи фәаллыг тәрбијә едилмәси» адлы китабча мәктәбин тәрбијә иши тәчрүбәси әсасында јазылмышдыр. Китабчада бә'зи мәктәбләрин ајры-ајры мүәллимләринин шакирдләрдә ичтимаи фәаллыг тәрбијә етмәк саһәсиндә наилијјәтләриндән бәһс едилир. Шакирдләрин тә'лим вә тәрбијә просесиндә неҹә фәал ичтимаијјәтчиләр олдуғу көстәрилир.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәҹәбов (редактор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Техники редактор М. Тофиг.

Чапа имзаланмыш 3/VI-1970-чи ил. Форматы 60×84 1/16=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 14110. Сифариш 1858. Тиражы 10.930.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25 гәп.

76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1970